

К. В. Кислюк

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА І чверті ХХІ ст.:
ЗАВОРОТИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ**

Монографія

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	3
Розділ 1 СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА: МЕЖОВІСТЬ ЧИ МЕРЕЖОВІСТЬ?.....	5
1.1 «Межовість» української культури в історіографічній традиції та історико-культурній ретроспективі.....	5
1.2 Українська культура 2000-х рр. у тенетах багатокладності.....	21
1.3 2010-і рр.: «мережовість» по-українськи en marche.....	30
Розділ 2 СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ ТА КУЛЬТУРОЮ.....	50
2.1 Моделі ідентичності в історії української культури.....	50
2.2 «Перемоги» і «зради» сучасної української ідентичності.....	64
2.3 «Вироблено в Україні»: українська ідентичність у сучасних мовно-медійних практиках і духовній культурі.....	78
Розділ 3 РОЗДОРІЖЖЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І чверті ХХІ ст. 103	
3.1 Культурна пам'ять України: «кінець» меморіального палімпсесту.....	103
3.2 «Рухливе пограниччя» Харківщини в контексті гібридної війни.....	126
3.3 Українська Національна Помісна Церква: поза межами можливого.....	138
ПІСЛЯМОВА.....	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	153

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

«Реформи», «зміни», «оновлення», «перетворення» — чи не найчастіше вживані слова в українському суспільно-політичному та медійному дискурсах після революції Гідності. При цьому дуже часто, незалежно від перебігу реформаторських процесів, їх вчасності чи спізнілості, пришвидченості чи загальмованості, реальності чи завищеності очікувань від них, використовуються оціночні фрейми «зради» / «перемоги». У нашій книзі робиться спроба не тільки проаналізувати трансформації української культури у 2013/2014–2017 рр., але поглянути не неї в значно ширшому, хронологічно тривалішому і глибиннішому контексті. У методологічному плані йдеться, передусім, про відтворення для кращого розуміння сучасного стану досліджуваного об'єкта його попереднього розвитку (завдяки історичному методу), окреслення його поточної структури (структурно-системний метод) та особливостей її дії (функціональний метод). Надалі на основі культурологічного підходу можна проаналізувати отриману модель як схрещення актуальних і фундаментальних соціокультурних трендів, щоби насамкінець виявити її соціокультурну специфічність і в синхронному, і в діахронному аспектах, більш опукло поглянути на сучасні проблеми та майбутні перспективи.

Звичайно, на події останніх трьох-чотирьох років в Україні найсуттєвішим чином вплинула зовнішня агресія з боку Російської Федерації. Утім, на наш погляд, вона насправді лише прискорила системну кризу Другої української республіки, підґрунтям якої є вади значно фундаментальнішої моделі поступу країни.

У науковій літературі 2000-х рр. чимало написано про розвиток України шляхом «навздогінної модернізації»¹. Розроблювана автором концепція лише розширює уявлення про її вітчизняну специфіку такими припущеннями. 1. Добре відома «межовість», «пограничність» України є насправді ситуацією багатокладності української культури, поєднаності одночасно домодерних, модерних і постмодерних елементів, перебуванні на межі між «центром» та «периферією» сучасної світової світ-системи. 2. Нинішній «постнедомодернізований» стан України є наслідком безперервних спроб модернізації країни від Нового часу, жодна з яких не завершилася повноцінним стадіальним стрибком. 3. У ХХІ ст. крім традиційних для багатьох країн «вторинної модернізації» політичних «драйверів» суспільних трансформацій в Україні почали працювати інші фактори — медійний і національно-визвольний. 4. В Україні у добу Другої Української республіки модернізаційних перетворень значно більшою мірою зазнали не стільки базисні політико-економічні інституції, скільки сфера культури — у гранично широкому сенсі життєдіяльності людини та суспільства.

Одразу визнаємо — через невизначеність зовнішніх впливів і суперечливість внутрішніх трендів прикінцеві результати модернізаційних перетворень в українській культурі I чверті ХХІ ст. із достатньою вірогідністю спрогнозувати дотепер неможливо. Є підстави як для песимізму, так і обережного оптимізму. У чому ми впевнені — нині живемо в країні, яка вже ніколи не буде такою, як ще декілька років тому.

¹ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — Київ : Видав. Центр «академія», 1999 ; Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. — Київ : Критика, 2003 ; Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. — Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017 ; Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії/ Г. Касьянов. – Київ: Наш час, 2008 ; Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / М. О. Паламарчук ; за ред. О. В. Литвиненка. — Київ : НІСД, 2014; Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: У 3-х тт. / за ред. В. М. Гесця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Квасюка. — Київ: Фенікс, 2007 та ін.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА: МЕЖОВІСТЬ ЧИ МЕРЕЖОВІСТЬ?

1.1 «Межовість» української культури в історіографічній традиції та історико-культурній ретроспективі

Розуміння України як Пограниччя має давню передісторію, в якій, утім, варто відокремлювати об'єктивні підстави від поточної ідейної чи наукової кон'юнктури. На думку більшості дослідників, воно вкорінене в етимології назви нашої країни від часів пізнього середньовіччя. У наступну, ренесансно-ранньобарокову епоху, «межовість» по-українськи поставала як соціально-юридична категорія, зумовлена намаганням козацтва разом із шляхетним і духовними станами «руського народу» аргументувати територіальний (насправді, феодальний) імунітет та особливий соціальний статус мешканців українських земель, у першу чергу, як представників «лицарської корпорації», які пліч-о-пліч польської шляхти захищають Європу від «ворогів Хреста». Первинне наукове осмислення вітчизняної «межовості» ми пов'язуємо з романтично-просвітницькою історіографією I половини XIX ст. з її прихильністю до ідей географічного детермінізму: «И вот составился народ, по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, обычаем, костюму совершенно азиатский, — народ, в котором так странно столкнулись две противоположные стихии...», — писав М. Гоголь у «Погляді на складання Малоросії» (Гоголь, 1994, т. 7, с. 160). Зародження національно-визвольного руху доповнило зміст цього поняття певною соціально-політичною кон'юнктурою, зокрема ідеями «волелюбності» та «демократизму», які обстоював у своїх працях (від «Книг буття...» до «Двох руських народностей») М. Костомаров.

Відповідно до позитивістських уподобань кінця XIX — початку XX ст., якими позначився розвиток наступниці романтичної історіографії —

народницької течії — в історичній науці, відбувся перехід до соціально-економічного бачення вітчизняної «межовості». За М. Грушевським, «почесна роль заборона європейської культури від азійських орд» була доповнена «українською колонізацією». Остання відзначилася одночасно цивілізаційним поступом на кочівницький степовий світ і поступовим освоєнням в господарському і культурному плані півдня України (Грушевський, 1991, т. 1, с. 14), тоді як на заході цей процес завмер у Галичині — тихому і тісному запічку, «де хоронилися люди, яким наприкралося більш ризиковне, тривожне, але і більш дозвільне життя полудневих погранич» (Грушевський, 2005, т. 2, с. 287–288).

У творчості діячів української діаспори, передусім О. Кульчицького та В. Яніва, відбулося переозначення «межовості» на популярному в той час філософсько-психоаналітичному ґрунті. Історичне та геополітичне становище українських земель спричинювали екзистенційну ситуацію перебування на межі можливостей існування, формування переважаючого «лицарського-козацького типу людини», підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі і віри (Енциклопедія українознавства, с. 713). Так само у діаспорі одним із перших на соціокультурні виміри «межовості» звернув увагу І. Лисяк-Рудницький. У відомому есеї він розглядав українську культуру як проміжну між «світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох», котрий «на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 10). Насправді, оскільки для І. Лисяка-Рудницького «національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові» (с. 1), обидва підходи органічно вписувалися у провідну для діаспори «націософську проблематику», котра у такий спосіб розглядалась у значно сучаснішому на той час річищі «психологічних» концепцій нації. До речі, схожі ідеї висував й І. Мірчук у 1940-і рр. у Німеччині. Із зрозумілих причин вони знайшли своє визнання значно пізніше (Мірчук, 2007).

Більш традиційне — територіальне — бачення «межовості» серед різних поколінь діаспори обстоювали спершу Д. Антонович, О. Домбровський. Перший у редагованому ним збірнику лекцій «Українська культура» висунув прикметну тезу про те, що «висока культурність українського народу», так само як теперішні культурні відмінності українців, зумовлюються безліччю культурних впливів «тих народів, що на протязі тисячоліть переходили через українську землю або входили в стосунки чи межували з українською територією» (Антонович, 1940, с. 7, 9). На цій основі вже наприкінці ХХ ст. О. Пріцак знову порушив питання про необхідність представлення української історії через поєднання всіх соціокультурних та етнічних впливів у межах української національної території (Пріцак, 1991). Ці теоретичні засновки були використані в «Історії України» О. Субтельного (Субтельний, 1991), дуже популярній у нашій країні в 1990-х рр.

Подальші дослідження соціокультурної спрямованості «межовості» у 1990–2000-х рр. здійснювалися через регіоналізацію цього феномену, обмеження його певними, прикордонними рамками: «пограниччя є певним регіоном з соціальною, культурною, економічною, політичною специфікою» (Кочан, 2008) і часто відзначались популярним акцентом на «етнічну ідентифікацію» (Шестакова, 2005).

Якісно новим тлумаченням дозволяє збагатити феномен «межовості» адаптація до нього постколоніальних студій. У постколоніальній інтерпретації пограничним може вважатися увесь регіон з Україною, Білоруссю, Молдовою включно. Саме тут перебігають складні процеси особливої політичної, економічної взаємодії. Єдине, що в новоспечених *border studies* надто переважає транзитологічний ухил, оскільки вони позиціонують себе як «стратегії практичного подолання політичного й економічного відставання регіону» (Бреский, Бреская, 2008) через системну трансформацію комуністичної моделі суспільного розвитку в капіталістичну.

Проте, найбільш перспективним уявляється нам виокремлення культурологічного аспекту української межовості, як її

«постнедомодерності», сприйняття постмодерних інновацій в умовах недорозвинутості модерних структур (Какой модерн?, 2010, т. 1). Проте, слід зважити на те, що подібний стан справ є не прикметною відзнакою лише України, а більшості країн Європи, Америки, Африки та Азії, які відчували на собі постмодерністські впливи із суттєвим запізненням. Це відбувалося власне тоді, коли в головному своєму осередку — Північній Америці та Західній Європі — ситуація Постмодерна добігла свого «кінця», щоб за десятиліття трансформуватися у ситуацію «модерну-після-постмодерну», відновлення багатьох буцімто остаточно «знятих» (за відомою гегелівською діалектичною термінологією) трендів — наприклад, руху за «емансипацію» в Європі та світі численних етнокультурних меншин. Саме він уже призвів до подвоєння кількості державних утворень на політичній мапі і відновлення напівзабутих у перше десятиліття глобальної доби точок напруження у британській Шотландії, бельгійській Валлонії, іспанській Каталонії тощо. Парадоксально, але суб'єкти сепаратистських рухів артикують свою «проєвропейськість» значно гучніше, ніж метрополії, від яких вони воліють від'єднатись.

Серед іноземних праць на зазначену тему найбільша увагу у 1990–2010-і рр. була прикута до концепції «конфлікту цивілізацій» С. Гантінгтона. Дана теза виявилась дуже зручною для державної політики «багатовекторності» упродовж 1990–2000-х рр. Але і в середині 2010-х рр. точка зору С. Гантінгтона помітно домінувала над нечисленними «центрально-східноєвропейськими» проектами для України. На Заході вона зазнавала постійної академічної критики, але активно підживлюється сучасними геополітичними реаліями. У ній Україну було віднесено до країн, в яких відбувається цивілізаційний розкол. Проте, на нашу думку, помічені Гантінгтоном відмінності між Сходом і Заходом України не є сповна однозначними, адже, наприклад, кількість прихильників патерналізму та індивідуалізму, за даними розлогого соціологічного дослідження вітчизняної ідентичності Центром Разумкова 2016 року, є приблизно однаковою (Центр

Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 7–8). Поміченим розбіжностям у сприйнятті європейських цінностей також знаходиться суто економічне пояснення. «На Сході країни розташована значно більша кількість великих промислових підприємств, від яких значною мірою залежить існування цілих населених пунктів. Це створює атмосферу, в якій панує відчуття залежності власного добробуту від зовнішніх умов. Тут є меншою частка самозайнятих громадян, дрібних підприємців, які покладаються більш на себе, ніж на державу або господаря підприємства» (Gorshenin Institute. Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 28). Це доводить, що різниця між «Українами» є не *цивілізаційною*, а *«стадіальною»*, а тому в перспективі усувною. Інша справа, що чинним керівникам української держави та наближеним до них експертним колам вигідно поглянути на події в Україні останніх років як один із «фронтів» нового глобального протистояння у контексті системної кризи світової безпеки (Світова гібридна війна, 2017). Так само як частині західного політичного класу було зручно, особливо у 2014–2015 рр., вбачати в анексії Криму та війні на Сході України внутрішньо українській конфлікт. На цьому тлі неоголошена війна між Україною та Росією може дійсно розглядатися як цивілізаційний конфлікт, проте, насажений не стільки релігійно, мовно- чи політично, скільки ціннісно, — як протистояння між силами прогресу та традиціоналізму, глобалізму й антиглобалізму, демократично-ліберальною та неоімперською моделями розвитку, нарешті, між лідерами та аутсайдерами сучасного світу.

Наявний в українській межовості й геополітичний аспект, постійно підкреслюваний у працях З. Бжезинського: «Без України Росія перестане бути євразійською імперією... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію» (Бжезинський, 2000, с. 46). У тому, що З. Бжезинський має рацію, легко переконатися на основі загальновідомої статистики. Напередодні

розпаду наприкінці 1991 року населення СРСР налічувало 294 млн мешканців, а його економіка була другою в світі з обсягом ВВП 2 трлн 660 млрд дол. Населення головного геополітичного конкурента — США — тоді налічувало трохи менше 249 млн. 2015 року співвідношення виглядало докорінно іншим. Населення США 2016 року налічувало 324 млн мешканців, а ВВП оцінювався у 18,5 трлн дол. Економіка Російської Федерації посідала шосте місце у світі із розміром ВВП 3 трлн 800 млрд, а її населення оцінювалося в 147 млн, що робило примарним будь-які спроби «закидати шапками» цього ворога.

Для подальших міркувань спробуємо попередньо визначити «межовість» української культури як її утворення з безлічі різноякісних і різнорівневих елементів і структур в усіх сферах суспільного життя, на межі між одним з «центрів» сучасного світу і його периферією, нарешті, на перетині різновекторних зовнішніх впливів. (Останні, за І. Шевченко (2001), можуть бути візуалізовані у трикутнику «Південь – Схід – Захід»). Одразу мусимо одразу внести декілька уточнень. «Межовість» по-українськи зовсім не дорівнює «полікультурності» — з огляду саме на міксованість абсолютної більшості матеріальних та духовних феноменів, з яких вона складається. Не йдеться тут і про мультикультурність у широкому сенсі теорії й практики підтримання культурного різноманіття, тому що вона не є основою ані державної, ані регіональної політики і не привертає увагу переважної більшості населення України, яку відволікають значно актуальніші суспільно-політичні та соціально-економічні дискусії. Вітчизняна культурна «межовість» далека від культурної синтетичності, наприклад, за традиційною китайською конфуціансько-даосько-буддійською моделлю. Авжеж, примусове сусідство відмінних соціокультурних складників в інституціональному вимірі, часто залишається неорганічним і в будь-який момент може датися взнаки то у формі донецького «федералізму», то у формі галицького «сепаратизму». Воно може спонукати до толерантності та діалогічності, а може породжувати замкненість різних угруповань (від «Будьте собі, мудрий

латинниче, зі своєю вірою та мудрістю окремо від нас, а ми зі своєю вірою й апостольським глупством окремо від вас» у знаменитій полемічній «Зачіпці мудрого латинника з дурним русином» І. Вишенського до боротьби за владу економічних і політичних еліт впродовж усіх 20 років незалежності країни). У найгіршому випадку, як помітив М. Рябчук ще майже 20 років тому, маємо «кресову» ксенофобію, як наслідок — репутацію «колиски антисемітизму», країни диких селянських бунтів, погромів, етнічних чисток, націоналістичних ексцесів (Рябчук, 2000). Соціологи також фіксують наявність нетолерантності в українському суспільстві, але іншого спрямування. Опитування Інституту Горшеніна 2017 року зафіксувало, що у свідомості українців найвищий рівень толерантності спостерігається якраз відносно людей іншої національності та тих, хто розмовляє іншою мовою. Поряд з цим, кожен третій українець (39,3%) не згоден приймати в жодній якості представників сексуальних меншин (Gorshenin Institute. Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 14). Дані Київського Міжнародного інституту соціології (КМІС) підтвердили — за 25 років незалежності відбулася лібералізація моралі та гуманізація громадських настроїв, проте рівень нетерпимості до осіб нестандартної сексуальної орієнтації залишився майже незмінним (Україна-25: досягнення та поразки, 2016).

Нарешті, «межовість» не можна порівнювати з «недосформованістю» української нації. Остання є лише одним із її проявів, схожі явища спостерігаються і в економіці, і в соціальній сфері, і в сфері культури. Хоча, з іншої сторони, не можна заперечувати того, що соціокультурна еkleктика суттєво сповільнювала процеси етно-, націо- та державотворення, тоді як нестабільність останніх, у свою чергу, лише консервувала стан соціокультурної та політико-економічної багатокладності. На нашу думку, парадоксальність ситуації полягає в тому, що за розмірами території, чисельністю населення Україна завжди була надто «міцним горішком» для будь-якого агресора. Натомість внутрішня неусталеність завжди змушувала її

шукати зовнішньої підтримки, будь то за часів Хмельниччини з її Переяславською радою чи нинішньої гібридної війни з Росією, коли лише обіцянки «іншого підходу до Росії» адміністрації щойно обраного президента США Д. Трампа спричинили капітулянтські настрої, артикульовані у сумнозвісній статті В. Пінчука в [The Wall Street Journal](#) «Україна повинна піти на болісні компроміси заради миру з Росією» (Пінчук 2016).

Об'єктивно кажучи, на культуру України не могло не накласти відбиток її розташування відразу в трьох природно-кліматичних зонах – Степу, Лісостепу та Лісу. Уже після неолітичної революції в них сформувалися принципово відмінні землеробські та номадичні етно-, мовно-, культурні та мовні спільноти. Утім, через географічну близькість, взаємодоповнюваність господарства та належність (здебільшого) до ранньої індоєвропейської спільноти вони одразу почали утворювати значно більші, а разом із тим, значно міксованіші у соціокультурному плані суспільства, найвідомішим прикладом якої є Велика Скіфія I тис. до н.е.

На нашу думку, не менш вагомою причиною української багатоукладності постає не стільки *географічне становище*, скільки *соціокультурна ситуація* перебування на «межі», кордоні, «кресі» або пограниччі між «центром» і «периферією». Причому, таке проміжне становище, згідно з автентичним підходом І. Валлерстайна, не слід однозначно обмежувати перебуванням українських земель у складі інших держав від середини XVII–XVIII ст. у статусі напівпериферії капіталістичного світу-економіки (Валлерстайн, 2001, с. 20). Ми би сказали, що за всю історію світової культури теперішні українські землі могли претендувати на «центральный» статус лише за неолітичних часів. Не поділяючи крайнощі уявлення про культуру Кукутені-Трипілля як про першу *українську цивілізацію — Аратту (Оратту)* (Борисова, 2016, с. 326–322), пристанемо на більш помірковану точку зору Ю. Павленка про формування внаслідок неолітичної революції декількох ареалів випереджаючого цивілізаційного розвитку, зокрема Передньоазійсько-

Східносередземноморського та Балкансько-Дунайського-Карпатського на території сучасної Румунії, Молдови, України, частиною якого виявилася культура Кукутені-Трипілля (Павленко, 2001, с. 248–250). При цьому загально визнано, що територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків формування відтворювальної економіки. Сюди новий тип економічної діяльності було привнесено з Передньої Азії, починаючи з буго-дністровської культури середини VII — середини VI тис. до н.е. (Історія українського селянства, 2006, т. 1, с. 11, 15).

Можливості постнеолітичного поступу українських земель за близькосхідних сценарієм, що призвів до утворення в долинах тамтешніх річок великих східних цивілізацій (Давньоєгипетської, Шумерської, потім Асирійської та Вавілонської), були обмежені лісами, поступовою ариадизацією клімату, низьким рівнем кооперації та віддаленістю й вартісністю металів для подальшого вдосконалення знарядь праці. Відтак у IV–I тис. до н.е. на українських землях запанував кочовицький тип розвитку. (Звичайно, це не виключало хвиль нового землеробського піднесення та поширення обробки землі на степові райони, проте з новою силою потенціал аграрних культурно-історичних спільнот розкриється лише I тис. до н.е. — I тис. н.е.). Він прискорював перехід тамтешніх спільнот від первісності до цивілізації до певної межі (ранньокласових суспільств), тоді як утворення міських центрів, розгалужених державних інституцій і продуктивного сільського господарства як їх сталого економічного базису за своєю природою гальмував. Унаочнені в курганних похованнях від бронзового віку мистецькі досягнення часто ставали наслідком завоювання передовіших у військово-організаційному відношенні спільнот розвинутіших (та, як правило, багаточисельніших) у господарсько-культурному відношенні архаїчних соціумів. Прибульці по відношенню до тубільців займали позицію правлячої верхівки, яка не змішувалася з підкореним населенням, а воліла правити на основі прямого примусу. Насильно експропрійована продукція підкореного населення використовувалася для престижного споживання

загарбників, яке одночасно слугувало додатковим маркером їх зверхності. Ця теза підтверджується різкими відмінностями між багатством курганних поховань і ґрунтових могильників у зазначений період (особливо від часів білогрудівської культури).

Вітчизняні терени повернулися до «цивілізованого» світу (античної ойкумени) тільки у ранньозалізну добу I тис. до н.е. після кількатисячолітньої системної кризи та декількох хвиль завоювань. Якщо трипільське суспільство було передовим за господарсько-економічними та культурними ознаками, то скіфське справедливо позиціонується як ранньополітичне утворення, відоме, передусім, своїми військовими акціями. За рівнем розвитку воно знаходилося, як на нас, на віддаленій периферії античної цивілізації, адже відоме золото скіфів у «звірячому стилі» — витвір майстрів із грецьких колоній, а досягнення самих скіфів в очах античних авторів часто обмежувалися другорядними дрібницями — як-от особливою «войовничою» зачіскою, коли волосся неохайно спадає на лоба (Плутарх, 1994, т. 1, с. 505).

Ситуація не надто помітно змінилася й у ранньослов'янську добу кінця I тис. до н.е. — кінця I тис. н.е. Перебування як степових, так і лісостепових культурно-історичних спільнот на українських землях у територіально ширших і політично розвинутіших племінних і ранньодержавних об'єднаннях (венеди, анти тощо) виводило їх, у кращому разі, у «напівпериферійне» становище.

Слід наголосити, що у цьому геополітичному контексті племена, що мешкали на території України, часто складали другорядний елемент таких об'єднань. Давньоруська держава виникає внаслідок самостійної еволюції тих лісостепових племен, які залюднювали землі якраз *осторонь* великих «варварських» держав і племінних союзів пізньої античності та раннього середньовіччя (практично на межі Лісостепу і Лісу). Навіть, якщо уявляти собі Київське племінне князівство уламком великого антського племінного об'єднання, де від VI ст. правили нащадки Кия, у середині IX ст. його влада не виходила за межі сучасної Київської області, а військовий потенціал,

відповідно до уривчастих відомостей про поход Аскольда на Константинополь 860 року, досягав тільки 8 тис. воїнів на 360 кораблях. Століттям пізніше масштабна війна з Візантією, яку вів князь Святослав, потребуватиме мобілізації 60 тис. війська (Лев Діакон, Історія, кн. 9:11), вочевидь, упродовж усього періоду бойових дій.

Крім того, участь у таких об'єднаннях потребувала чималих економічних ресурсів, що гальмувало подальший поступ. Наприклад, завдяки тисячолітній автохтонній традиції обробки металів вдалося повністю задовольняти постійно зростаючі потреби у зброї. Ба більше, вже сармати (якщо пристати на їх хрестоматійне зображення у пізньоантичних пам'ятках) здійснили революцію у військовій справі, створивши чи не першу в світі озброєну довгими списами важку кінноту у захисних обладунках і вплинувши на розвиток військової справи у римлян. Натомість, використання складних землеробських знарядь праці з металевими робочими частинами та перехід до прогресивних дво- та трипільної системи узвичаїлися лише з останньої чверті I тис. н.е. (Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 106, 275). Відтак, із часом весь регіон Східної Європи почав помітно відставати від Центральної та Західної Європи, де даки, кельти, германці та інші народи самостійно піднялися до рівня цивілізації ще на стині тисячоліть (доказ цьому – карбування власної монети від III ст. до н.е.). І це попри те, що початком цивілізаційної революції у нашому регіоні можна вважати утворення Великої Скіфії ще у середині I тис. до н.е., у тому числі під впливом процесів успішного землеробсько-ремісничого розвитку осілих лісостепових спільнот, (за деякими теоріями — праслов'янських (Павленко, 1994) початку раннього залізного віку, унаочнених появою великої кількості городищ ранньоміського типу.

Революція Нового часу для українських земель у складі Речі Посполитої співпала із формуванням західної економічної «світ-системи». У цій системі їм було відведено роль напівпериферійного постачальника продуктів харчування та сировини для економічного «ядра», яке вже почало

спеціалізуватися на мануфактурному виробництві. Інша справа, що оскільки цей обмін, хоча й був доволі нееквівалентним, здійснювався на більш-менш ринкових умовах, він стимулював бурхливий економічний підйом, колонізацію Дикого поля й, нарешті, створення спеціалізованої прикордонної організації — козацтва. Після здобуття у загальноєвропейських війнах позитивного іміджу та належних матеріальних ресурсів, яке співпало зі сходження з політичної арени старої, ще князівсько-боярської еліти, козацтво очолило боротьбу мешканців підвладних Польсько-Литовській державі українських земель (котрі складали 28% від загальної чисельності її населення) (Субтельний, 1991, с. 79) за власні релігійно-економіко-політичні права. Успіхи цієї боротьби у XVII–XVIII ст. власне й призвели до створення ранньомодерної української державності (відповідної тодішній політичній концепції «війська-народу-держави») з доволі прогресивним для того часу суспільно-політичним і соціальним устроєм. Її ми уявляємо значно міцніше пов'язаною із Першою (1917–1922) та Другою (1991 – наш час) українськими республіками, ніж Київську Русь, причому як на рівні особливої, вже відмінної від московсько-руської, мовно-побутово-ментально-культурної народної традиції, так і на рівні інтелектуальних практик легітимації (починаючи, певно, від вимог «вольностей» у рамках феодалного імунітету і закінчуючи не надто відомою трилогією І. Липи про призначення України (Липа, 1953, 1954).

Позначення сучасними дослідниками (В. Смолієм, В. Степанковим) історико-культурних процесів XVII–XVIII ст. як Української національної революції, як на нас, можна сприймати згідно з теорією модернізації в сенсі відправної точки для вставання країни на рейки наздогоняючого розвитку. Навіть якщо пристати на започатковану І. Огієнко (Огієнко, 1992) точку зору про особливу помітну у зазначений період просвітницьку роль української культури щодо російської, Українська національна революція була практично результативною лише відносно не надто розвинутих сусідів, а не країн «ядра» західної світ-системи — теперішніх Нідерландів і Великої Британії, в яких

подібні революції відбулися не набагато раніше. Принципово важливо інше — перевага новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їхнім традиціоналістським набором зумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодої держави в цивілізаційно-аксіологічну ауру європейського континенту. Щоправда, у соціально-економічному відношенні революція Нового часу призвела до підняття України до рівня сталого індустріально-аграрного суспільства лише у середині ХХ ст. (себто тоді, західні демократії вже крокували до постіндустріального майбутнього). Дуже красномовно це засвідчується вперше поміченим О. Субтельним фактом формування особливої міської культури з переважанням українців та інтелігенції як нової еліти в українській радянській квазідержаві лише у 1930-і рр.

У цьому контексті існування Радянського Союзу в 1920–1980-і рр. виглядає неминучим засобом *системного прискорення* модернізаційних процесів, коли радикалізм суспільних перетворень змушено компенсував їх половинчастість, переривчастість і непослідовність у попередні періоди (передусім, маємо на увазі т. зв. Великі Реформи російського імператора Олександра II середини ХІХ ст., які помітно заторкнули Наддніпрянську Україну). Відтак будь-яка багаукладність підлягала якнайскорішому знищенню. Недарма економіко-політичний «кентавр» за зразком сучасного китайського протримався в Радянському Союзі лише півдесятиліття НЕПУ в 1920-х рр. (хоча «кооперативний сектор» почасти зберігав свої соціально-економічні позиції й у подальшому).

Інша справа, що вражаючі результати радянської модернізації, що їх прем'єр-міністр Великої Британії сер Уїнстон Черчилль схарактеризував: «від сохи до атомної бомби», жодним чином не можуть виправдати тих жертв і страждань, якими супроводжувалось їх досягнення. Адже політико-економічний досвід Японії та Південної Кореї 1950–1980-х, Китайської Народної Республіки 1980–2000-х років, навіть, пострадянської Польщі беззаперечно доводять — такі самі результати можна отримати приблизно в

той самий термін виключно мирним, реформаторським шляхом. Крім того, слід взяти до уваги, що советський інноваційний потенціал було вичерпано вже у 1960-і рр. У наступні 50 років ані СРСР, ані його наступниця РФ нічого порівняного з ракетно-космічною й атомними програмами світові не спромоглися запропонувати, а ефективність соціалістичної, а від 1990-х рр. – російської державно-капіталістичної економіки штучно підтримується за рахунок високих світових цін на експортну сировину. Як би там не було, але постійні модернізаційні потуги не призвели до завершення жодного стадіального рівня переходу, проте в останні три століття, принаймні, утримували Україну у числі «середньорозвинутих» напівпериферійних країн.

Наявність міцного індустріального підмурівку, у свою чергу, відкрила можливості для розгортання в Україні науково-технічної революції як провідного фактору соціокультурної динаміки світової цивілізації від середині ХХ ст., започаткування основ наступного, постіндустріального укладу. Авжеж, «перший в континентальній Європі комп'ютер був створений в Україні понад 60 років тому в 1951 році» (Як народжувався перший комп'ютер, 2017).

Його поступ прискорився від моменту здобуття незалежності, але виявився, так би мовити, *розфокусованим*. Зняття «залізної завіси», повна лібералізація суспільного та культурного життя, багатомільйонна трудова міграція та звичайний культурний туризм пришвидшували рецепцію українською культурою постмодерністських елементів у цих царинах. Натомість у соціально-економічній сфері, навіть економічний бум 2000–2008 рр., призвів, згідно з офіційними щорічними звітами фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, тільки до «реіндустріалізації» за радянськими зразками I половини ХХ ст., а не «постіндустріалізації» за зразками азійських країн II половини ХХ ст. (позаяк формально у виробничій сфері вже створюється менше половини вітчизняного ВВП). Неefективність обраної моделі довела світова економічна криза 2008–2009 рр. В економіці України сформувалася низка «депресивних пасток», що спричинили чи не

найбільше у світі падіння економіки та не дозволили країні відновити стійке економічне зростання у 2010–2013 рр. У політичній царині через володарювання переважно старої, радянської еліти з її застарілим управлінським досвідом і споживацьким ставленням до власної державності і національної ідентичності та неусталеність демократичних інституцій і незалежних ЗМІ зберігалися, у кращому разі, «правила гри» епохи раннього індустріалізму. Політико-економічну ситуацію значно погіршило різке збільшення корупції за нетривалий термін перебування при владі В. Януковича (2010–2014).

За великим рахунком, дві революції останнього десятиліття — Померанчева революція та революція Гідності (незалежно, чи мало місце буцімто типове для «кольорових революцій» зовнішнє втручання із застосуванням «soft power») — стали спробами радикального подолання наявних протиріч. У повній відповідності до «навздогінної логіки» постійного прискорення соціокультурної динаміки, доволі поверховий характер першої призвів до значно більших (на жаль, також і кривавіших) масштабів другої, загальну кількість учасників якої оцінюють в кілька мільйонів. Адже, нагадаємо, не тільки у центрі столиці упродовж трьох місяців функціонували самоврядні Майдан-табор і Майдан-Січ, а в усіх без винятку обласних центрах і регіонах країни відбувалися щонедільні багатолюдні протестні зібрання (Майдан-мітинг). При цьому, саме у постпомеранчовий період остаточно сформувалися основи «популістського парламентаризму» та було легітимізувано в громадському просторі та суспільній свідомості націоналістичний дискурс, без яких неможливо уявити собі українське життя у 2013–2017 рр. Цікаво, що в умовах економічного зростання та зовнішнього інвестиційного буму (щоправда, почасти спекулятивного) 2005–2008 рр. удалося у реформах просунути значно менше, ніж під час спровокованого системною кризою Другої Української Республіки та гібридною війною з Російською Федерацією майже 15% падіння економіки в 2014–2015 рр. Це підтверджує відому тезу про те, що

наздоганяючи модернізація рухається вперед не так економічними, як політичними чинниками. Має право на життя і пояснення у дусі А. Тойнбі — внутрішня криза та зовнішня агресія є Викликом, якій стимулюватиме соціокультурну динаміку (Відповідь) доти, допоки він має «посередню силу». Посилення Виклику або його послаблення матимуть протилежні наслідки. Утім, на основі «історії успіху» багатьох країн робиться висновок, що підняття країни на новий стадіальний рівень потребує 25 років.

Водночас, принципово видозмінився зовнішній соціокультурний і геополітичний контекст. Від середини II половині XX ст. усе більше країн світу (передусім, із числа колишніх колоній або слабкорозвинутих суверених держав) ставали на рейки прискореної модернізації. У такому своєрідному конкурентному середовищі досягнуті Україною трансформаційні результати усе більше вписуються у довготривалий стагнаційний тренд (1960–2010-і рр.). Він створює все більш реальну загрозу поступового відсунення країни на віддалену периферію цивілізованого світу, від якої її поки що рятує вигідне географічне становище, сприятливе природно-кліматичне середовище та збереження пізньомодерних виробничих, інфраструктурних і гуманітарних здобутків. Сказане можна проілюструвати аналізом динаміки середньої тривалості життя як інтегрального показника, який віддзеркалює одночасно соціально-економічні, медичні та соціокультурні здобутки певного суспільства. Статистичні відомості наводить Всесвітній банк у «Показниках світового розвитку»: 1960 року середня тривалість життя в Росії, Україні та Сполучених Штатах була практично однаковою (приблизно 70 років), 2015 року Штати випередили за цим показником і Росію, і Україну на 7 років. Натомість, Індія та Китай 1960 року мали середню тривалість життя трохи вищу за 40 років. 2015 року Китай за показником середньої тривалості життя випередив і Україну, і Росію, майже наздогнавши Штати (76 років), Індія (68 років) же із пострадянськими країнами практично зрівнялась.

Як наслідок — украй низькі місця України в різноманітних глобальних рейтингах: 85 місце із 138 у глобальному індексі конкурентоспроможності, 80

із 190 — у рейтингу легкості ведення бізнесу, 83 місце у рейтингу залучення у світову торгівлю, 80 — в індексі логістичної ефективності, 56 із 128 — у глобальному індексі інноваційності, 84 із 188 — за рівнем людського розвитку.

1.2 Українська культура 2000-х рр. у тенетах багатокладності

При переході від історико-культурної розвідки до аналізу структурно-інституційного виміру української «мережовості» остання постає як *багатокладність*, яка найпомітніше являє себе в *економічній царині*. За підрахунками групи авторів під керівництвом В. Семиноженка середини 2000-х рр., в економіці України переважали третій і четвертий технологічний уклади, питома вага яких перевищує 90%. Вони сформувалися наприкінці ХІХ — наприкінці ХХ ст. і характеризувалися прискореним розвитком важкої промисловості. Натомість на сучасніший 5-й технологічний уклад (1990–2020), оснований на виробництві роботів, комп'ютерної техніки та програмного забезпечення для неї, телекомунікаціях, ефектах від альтернативної енергетики, охорони здоров'я та навколишнього середовища, припадало приблизно 5% соціально-економічної сфери, і за обсягом, і за вкладеними інвестиціями й інноваційними витратами (Стратегічні виклики, 2007, т. 1, с. 285). Не дивно, що в товарній структурі зовнішньої торгівлі за січень–серпень 2013 р. машини, обладнання та механізми, засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби склали разом 16,7%; тоді як чорні метали та вироби з них, мінеральні продукти, продукція хімпрому, зернові культури, жири й олії — понад 65% (Державна служба статистики, 2013]. У профіцитній торгівлі послугами, яку часто вважають чи не головною ознакою постіндустріальності вітчизняної економіки, у 2005–2010 рр., як легко підрахувати за статистичною інформацією на сайті Держкомстату, більше ніж 90% становили транспортні перевезення і послуги з перекачування газу та нафти до Західної Європи. Наукоємні підприємства,

щоб мати попит на свою продукцію, змушені були брати участь у зарубіжних проектах (як от «Морський старт») або (значно меншою мірою) торгувати науково-дослідними та конструкторськими послугами. ІТ-аутсоринг складав лише лічені відсотки загального українського експорту. Таким чином, за наявності пілотних технологій, наприклад, у суднобудуванні, аерокосмічній галузі, виробництві військової техніки та озброєнь економіці України у 2000-х рр. був притаманний нееквівалентний обмін невідтворюваної природної ренти на інтелектуальну, що є типово периферійним явищем.

У 2000-і рр. в Україні відбувалися інтенсивні процеси інформатизації та розвитку телекомунікаційної сфери. Як наслідок, за даними щорічних звітів Національної комісії з державного регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, напередодні революції Гідності понад 40% жителів України та понад 80% підприємств мали доступ до мережі Інтернет; 1/5 частина українських домогосподарств були споживачами послуг кабельного телебачення. На початок 2013 року, за результатами проведеного Держкомстатом державного статистичного спостереження «Використання інформаційно-комунікаційних технологій та електронної торгівлі на підприємствах», вже було комп'ютеризовано понад 90% українських підприємств, хоча власний сайт чи систему автоматизованого обміну даними мали значно менший відсоток. Більше 40% інтернет-користувачів, старших 15 років, були зосереджені в селах та невеликих (до 50 тис. жителів) містах.

Територія країни майже повністю покрилась рухомим (мобільним) зв'язком, рівень проникнення якого становив понад 130% від усієї чисельності населення України. Хоча кількість мобільних телефонних терміналів в Україні перевищила кількість стаціонарних телефонів у 2,5 рази, смартфонами користувалися на початку 2010-х рр. 15% громадян. На загал, у різноманітних рейтингах інформаційно-комунікаційних технологій Міжнародної спілки електрозв'язку Україна посідала здебільшого місце у сьомій десятці зі 160.

Так само різноукладною була сфера НККРД. Підприємницький сектор, корпоративна ланка якого є провідним виробником новітніх технологій на Заході, не розвивалась, адже вітчизняний олігархічний капітал вкладався лише в ті види промисловості, які можуть мати швидкий зиск. Він забезпечував лише третину НДДКР, тоді як 70% належало державі, яка витратила на науку на душу населення в десятки разів менше коштів, ніж лідери в економіці знань. Гіпертрофованого виду набув університетський сектор, більшою мірою зорієнтований на теоретичні, а не прикладні знання. Новітні форми економіки знань — технопарки й технополіси («Інститут монокристалів», «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона», НТУУ «КПІ») — хоча й створюються від початку 2000-х рр., однак не мали ані замовників, ані інвесторів для своєї діяльності. Питома вага наукових організацій заводського сектора (стосовно академічного, вузівського, галузевого) становила лише 5%. Працювало в ньому менше 1% кандидатів і докторів технічних наук. Чисельність наукових фахівців вищої кваліфікації в Україні була вдвічі меншою за середнє значення цього показника в країнах ЄС. Найкваліфікованіші з них працювали у «тіньовому» секторі, або обслуговували інтереси зарубіжних фірм. За відомостями Асоціації ІТ, на експорт було зорієнтовано 25 тис, себто 10% вітчизняних сертифікованих програмістів. Українська компанія Viewdle, яка навчила комп'ютер розпізнавати обличчя та об'єкти, була миттєво придбана інтернет-гігантом Google.

Протягом усіх років незалежності диспропорції у вітчизняній промисловості тільки зростали. Зокрема, частка машинобудування в структурі промислового виробництва знизилася вдвічі — з 31 до 14%, а чорної металургії, навпаки, збільшилася з 11 до майже 27%. Навіть, у найсприятливіші за кон'юнктуру та динамікою роки економічного зростання 2000–2008 рр. оборот інноваційної продукції та інноваційні витрати зменшились, навіть, порівняно з кризовими 1990-ми рр. Далися взнаки і досі незнане в післявоєнній світовій економічній історії падіння ВВП

понад 40%, і хибна суб'єктивна стратегія економічного відновлення через пришвидшений розвиток низькотехнологічних економічних укладів, зорієнтованих на зовнішні ринки. Натомість, високотехнологічний сектор у розвинених країнах зростає на 20–100% щороку, адже залучає трильйони внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Експерти констатували: доки українські підприємства матимуть конкурентні переваги низького рівня — дешеву робочу силу, сировинну спрямованість — доти прориву в кількості та якості НДДКР як першого етапу інноваційного циклу очікувати на них не варто (Стратегічні виклики, 2007, т. 2).

У 2014–2017 рр. «реіндустріалізаційна» тенденція змінилася на «деіндустріалізаційну». Неконкурентноспроможність енергомістких і технологічно застарілих гігантів металургійної та хімічної промисловості, окупація значної частини індустріально розвинутого Донбасу призвели до занепаду важкої промисловості, яка була драйвером економічного підйому 2000–2007 рр. Натомість питома вага сільського господарства у ВВП України зросла порівняно з 2007 роком (6,6%) до практично 14% у 2016–2017 рр., частка харчової промисловості перевищила в обробній промисловості частку металургії, валютні надходження від експорту аграрної продукції складають нині більше 40% загального експорту. Але ці зміни, як і минулого економічного циклу, були викликані коливаннями зовнішньоекономічної кон'юнктури та незначним підвищенням ефективності рослинництва (хоча його потенціал реалізується нині лише на 50–60%, тоді як тваринництво перебуває усі роки незалежності в глибокій кризі). Питома вага більш сучасного ІТ-сектора залишається незначною, а новітні амбітні проекти в транспорті й альтернативній енергетиці — здебільшого на стадії обговорення.

При цьому в політичній площині Україна виглядала демократичною державою та достатньо сформованим громадянським суспільством. Її рівень західні експерти оцінювали вище за рівень її пострадянських сусідів, але нижче за стандарти західної «ліберальної демократії». Одночасно вони

звертали увагу на поширеність в українській політичній культурі авторитарних традицій, спричинену чималою мірою слабкістю відповідних «інститутів протидії і запобігання» (Даймонд, 2013).

Після революції Гідності турбулентність у суспільно-політичній площині лише зросла через зіткнення протилежних тенденцій — прискорення інституціоналізації медіа та громадянського суспільства, з одного боку, а з іншого — системної кризи державних інституцій, не подоланої до кінця половинчастим реформуванням на початку каденції П. Порошенка. На цьому тлі перебігає архаїзація форм політичного життя, яка на тлі «деіндустріалізації» виглядає як тенденція до *демодернізації політико-економічної сфери українського суспільства*.

Не менш розмаїтою виглядала *соціальна структура* українського суспільства. З унікальною забезпеченістю України дипломованими ІТ-спеціалістами, що їх О. Тоффлер у «Футуршоці» влучно назвав «людьми майбутнього», сусідила непропорційно висока для початку ХХІ ст. чисельність сільського населення — на 1 вересня 2013 р. 14,2 млн осіб. Причому, у зв'язку зі збільшенням народжуваності та зменшенням смертності, а також через економічну кризу 2008–2009 рр., яка спинила трудову міграцію, його чисельність в 2000-і рр. стабілізувалася. Соціально-економічні умови функціонування сільської культури за роки незалежності суттєво погіршилися. Середній сукупний дохід на одного члена родини на селі був значно менший, ніж у середньому по країні, лише 3,4% селян займалися індивідуальною діяльністю та 1% виконував роль роботодавців, а 2,6 млн були фактично безробітними. Оскільки, так би мовити, «пасіонарна» частина селян село вже покинула (2,5 млн за 1990–2000-і рр.) у решти переважали пасивницькі життєві орієнтири. Половина сільських мешканців сповіщала соціологів, що вони не мали наміру змінювати місце проживання або зраджувати усталеним світоглядним стереотипам.

Так само доволі архаїчно виглядала гендерна структура українського суспільства попри повну юридичну рівність, декларовану Законом. Побіжний

аналіз даних Держкомстату на офіційному сайті доводив, що у 2012 році у жодному(!) виді економічної діяльності заробітна плата жінок не дорівнювала заробітній платі чоловіків, незважаючи на високий рівень кваліфікації і освіти, навіть кращої якості, ніж у чоловіків. Складаючи 54% населення, у Верховній Раді VII скликання (2012–2014) жінки обіймали 10% депутатських мандатів.

Після революції Гідності ситуація змінилась на краще, але не так значно, як це мало би бути. Верховна Рада VIII-го скликання має найбільше жінок-народних депутатів за всю історію незалежної України — 47 жінок, або 11,1% загального складу (проти 22–25% у парламентах інших країн світу). 2015 року майже у 70% сімей дружина є основним виконавцем хатньої роботи. І лише менше ніж чверть (22%) чоловіків не проти поділити домашні обов'язки порівну. А тих, хто згоден «взяти на себе більшу частину домашніх справ та догляд за дітьми» лише 9,9% (КМІС. Чи згодні українці змінити стереотипи, розділивши порівну домашні обов'язки та догляд за дітьми?, 2015). Упродовж I півріччя 2017 року середньомісячна зарплата чоловіків в Україні перевищувала зарплату жінок на 26,6%.

Проте, було відкрито нові соціальні ліфти у сфері безпеки та оборони, якими українські жінки охоче користуються на практиці: до чверті усіх заяв до нової патрульної поліції та укладених контрактів із НГУ і ЗСУ наразі належить жінкам. Станом на кінець 2016 року, кількість жінок в армії зросла до 17 тисяч (проти 15,5 тис. у 2014 році), що становить 8,5% від загальної кількості військових. Ця цифра близька до показників країн-членів НАТО. Понад 2000 жінок в Україні визнано учасниками бойових дій. Перелік армійських посад, які може займати жінка, останнім часом було суттєво розширено, зроблено видатки на потреби в новому обладнанні та матеріально-технічних ресурсах для військовослужбовців-жінок. Але й тут не обійшлося без гендерної дискримінації: лише 5,3% жінок-військовослужбовців належать до офіцерського складу.

Формально за рівнем грамотності, кількістю громадян, котрі навчалися у ВНЗ усіх рівнів акредитації, Україна входила до двадцятки найблагополучніших країн світу. Однак за два десятиліття незалежності вдалося лише розбудувати гуманітарну освітянську інфраструктуру, а не природничо-технічну. Щоправда, відбулось суттєве розширення системи вищої освіти. За 1990–2012 роки кількість «вишів» III–IV рівня акредитації зросла зі 149 до 334, а кількість студентів у них — на 1 млн., чисельність аспірантів і докторантів загалом збільшилася більш ніж у 3 рази. На перший погляд, ці цифри кількісно відповідають загальній постіндустріальній тенденції до масової вищої освіти (на рівні щонайменше 50–60% населення). Але сучасна структурна освітня інновація — поділ вищих навчальних закладів на питома освітні та «дослідницькі» — у 2000-і рр. не було впроваджено. Перехід до багаторівневої системи підготовки фахівців (бакалавр/магістр) насправді обернувся збереженням зайвої ланки — освітньо-кваліфікаційного рівня фахівця, успадкованої від масової загальнообов'язкової освіти ще індустріального зразку.

У вітчизняній вищій освіті зберігалася й внутрішня багатоукладність в організації навчально-виховного процесу — паралельне співіснування сесійно-екзаменаційної та заліково-атестаційної організації підсумкового контролю, подвійна система оцінювання за традиційною чотирибальною та за шкалою ESTC, переважання нормативно визначених навчальних дисциплін над предметами за вільним вибором студентів, аудиторного навчання над самостійною роботою тощо. Тому за успіхами щодо виконання вимог Болонського процесу на 2009 р. Україна поділяла з Азербайджаном 44 — 45 місця з 48 учасників. Наявні освітянські проблеми примножувалися різким відставанням середньої освіти, яка не мала таких фінансових, законодавчих та інноваційних можливостей для реформування, як освіта вища.

Нарешті, замість принципу випереджального опанування нововведень, у соціогуманитарії тривав імпорт парадигмально значущих ідей.

Парадоксально, але приклад Г. Гонгадзе, на нашу думку, яскраво засвідчував, що у світі є знайомі не постаті оригінальних вітчизняних інтелектуалів, а мученицькі фігури інтелігентних борців проти радянського комунізму та пострадянського авторитаризму.

У духовній сфері та ціннісних орієнтаціях українців різноукладність проявлялася через поєднання протилежних за змістом уподобань. Дійсно, на думку численних міжнародних організацій, наприклад Freedom House, Україна є вільною країною, де поцінуються основні права та свободи людини. Проте з іншої сторони, за даними «Європейського соціального обстеження» (European Social Survey) 2004–2005 рр., українське населення мало статистично значущі відмінності від загальноєвропейського соціального фону. Суспільній свідомості була притаманна відносно більша, порівняно з іншими європейськими народами, фіксація на проблемах влади й неповаги до особистих досягнень; у ній помітніше були виражені конформізм, консервативні, передусім патерналістські сподівання, і потреба в безпеці (Україна–2015, 2008, с. 12). За даними вітчизняних соціологічних опитувань, рівень самостійності у вирішенні життєвих проблем у середині 2000-х рр. не перевищував 40% населення. Цей показник точно корелював з даними Держкомстату, згідно з якими приблизно половина доходів вітчизняних домогосподарств отримується у формі соціальних виплат і різноманітних пільг. Натомість, на відміну від більшості європейських країн, в Україні частка фінансування громадських організацій з державного бюджету залишалася незначною та мала тенденцію до скорочення.

Навіть, використання сучасних медійних технологій було вимушеним наслідком. Дві третини українців вечорами залишалися вдома перед телевізором або комп'ютером через обмежений культурний вибір й низькі доходи, левову частку яких поглинали продукти харчування, комунальні послуги та товари першої необхідності.

При цьому в різних регіонах дослідники чітко фіксували суперечливі різновиди політико-культурної ідентифікації. Україна також поєднувала

фактично моноетнічні регіони, але з двомовною культурою, та поліетнічні регіони, але з мономовною культурою. Така світоглядна фрагментарність суттєво ускладнювала конструювання суспільного консенсусу щодо основних фундаментальних цінностей (Україна в 2010 році, 2010, с. 58–59). Нарешті, усіляке виопуклення «європейськості» та цивілізованості українців не могло приховати поширення в суспільній свідомості глибинних (пост)колоніальних синдромів — від описаної ще Є. Маланюком «малоросійськості» до «культу Роксолани», коли цілий народ упадав у приступ патріотичних гордоців від того, що його дочка прикрашала чужі гареми (Забужко, 1999).

Отже, можна підсумувати, що в багатоукладній українській культурі 2000-х рр. доіндустріальна, домодерна, (в основному ментальна) спадщина дисгармонувала з основними індустріальними, модерними, інститутами в економічній і політичній сферах і постіндустріальними (постмодерними) інформаційно-комунікаційними технологіями й ранньомодерною соціально-гендерною структурою.

На нашу думку, специфіка багатоукладності різко звужує можливості української культури щодо виконання креативних функцій, хоча культура багатьох країн демонструє прямо протилежне. Експерти визнають роль «національних брендів», вершину яких складають новітні технології, але підмурівок укорінений у неповторній культурній спадщині. Способи менеджменту фірм і види конкуренції також зазнають впливу національних особливостей країн. Наприклад, Італія лідирує в дизайні, виробництві модного одягу, меблів, предметів інтер'єру, організуючи відповідні виробництва за усталеними зразками сімейних підприємств. Навпаки, Німеччина процвітає в галузях з великим технічним компонентом, де організація виробництва й ієрархічне керівництво потребують німецького «Ordnung» (Стратегічні виклики, 2007, т. 1, с. 32–33). Японія в 1950–1990 рр. здійснила модернізаційний «прорив століття» через традиційну культуру («східна мораль — західна техніка»). Синтетична китайська культурна модель значною мірою забезпечила китайське економічне диво завдяки

підтриманню балансу між переважно комуністичною політичною системою та переважно капіталістичною економікою («одна країна — дві системи»).

На жаль, в українській культурі склалася протилежна *ситуація взаємоінерційності її складників, що належать до різних укладів*. Як засвідчили прикрі випадки з постачанням оплачених літаків і бронетехніки в деякі країни третього світу, без перебільшення мільярдне замовлення зривалися не через відсутність технологій, а через брак сучасної виробничої й управлінської культури, помножений на застарілість відповідних організаційних структур. Звідси походить і висока частота кризових циклів в Україні, які регулярно загострювалися у другу половину каденції усіх Президентів від 1994 р. У сучасній ситуації системної кризи вона природно стимулювала глибинніший процес — *демодернізацію українського суспільства, передусім в політико-економічній сфері*.

1.3 2010-і рр.: «мережовість» по-українські en marche

У назві підрозділу міститься поняття, яке від самого початку потребує конкретизації щодо нашого дослідження. Поняття «мережовості» можна вважати похідним для сучасних редакцій концепцій «інформаційного суспільства». У них йдеться про формування «сітьового суспільства» (network society). Будь-які відносини в цьому суспільстві вибудовуються за «сітьчастою» горизонтальною інтернет-архітектурою, тоді як і в давніх аграрних культурах, і в більш-менш індустріально розвинутих націях переважали централізовані й ієрархізовані вертикальні структури. Тим самим, на думку М. Кастельса, долається опозиція між Мережею та Я, протиріччя між технологічною перерозвинутістю та соціальною недорозвиненістю сучасної світової цивілізації (Кастельс, 2000, 2004; Кастельс, Химанен, 2002). Становлення нових форм суспільних відносин справедливо розуміється як результат усталення інноваційних соціальних звичаїв, ритуалів, норм, цінностей та ін., внаслідок впровадження та

постійного користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями (Рейнгольд, 2006, с. 8). Звичайно, слід брати до уваги й обмеженість технологічного детермінізму, на основі якого від 1960-х рр. вибудовувалися теорії індустріального/ постіндустріального суспільства (Узбстер, 2004, с. 360–373).

Проте, стосовно вітчизняного соціокультурного контексту слід зауважити таке. Після революції Гідності не просто відбувся «стрибок» в розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в країні. Так саме вибухоподібно збільшився їх вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Нині цей вплив постає одним із чинників реформування України до рівня сучасного європейського суспільства. Відтак, вітчизняна *«межовість»* з її послабленими зв'язками між різними складниками виглядає вже не як гальмуючий чинник, а як сприятливий фактор соціокультурного поступу до *«мережовості»*. Точніше кажучи, попри протидію численних консервативних трендів, *«медіа-стрибок»* дозволяє Україні залишатися середньорозвинутою країною з активною більшістю населення, інтегрованою у цифровий світ ХХІ ст., а тому із позитивними прогнозами щодо подальшого наздоганяючого розвитку.

Тому значення медіа (у широкому значенні сукупності засобів здійснення масової соціальної комунікації) для поступу української культури у 2014–2017 рр. не можна ані перебільшувати, ані применшувати. Інші питання — питання прикінцевих результатів та співвідношення недейних і немедійних драйверів сучасних українських реформ залишається відкритим. Тим то ми використовуємо поширений у французькій військово-політичній лексиці багатозначний вислів (пригадаємо назву новоствореної політичної сили обраного 2017 р. президентом Франції Е. Макрона (*La République en marche*)) у значенні *«знаходження на шляху до певної, визначеної мети»*.

Різноманітні соціокультурні аспекти медіа-феномена було концептуалізовано в низці вже класичних праць таких західних авторів як Ж. Бодріяр, Дж. Ваттімо, Р. Дебре, Г. Дебор, Г. Іннес, М. Кастельс, Н. Луман, М.

Маклюен, Д. Рашкофф, Г. Рейнгольд, а також у численних наукових і навчальних працях пострадянських дослідників — Г. Бакульова, О. Вартанової, М. Бутиріної, Н. Кирилової, Б. Потятиника, В. Савчука, О. Чорних та ін. Звичайно, не залишається осторонь цих процесів й Україна. Зокрема, дослідженню ринку електронної торгівлі України присвячені роботи О. Галочкіна, Н. Валькова, О. Кудіна, С. Карпенко, Л. Сисюк, О. Щерба та ін.

Першим відзначимо загальний тренд до *продовження кількісного проникнення медіа*. За даними офіційного веб-порталу Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, кількість абонентів мережі Інтернет станом на 01.07.2017 склала 17703,9 тис. осіб, з них 15998,4 тис. осіб (або 90,4%) отримують послуги широкосмугового доступу до мережі Інтернет. Забезпеченість населення Інтернет послугами у розрахунку на 100 жителів по Україні становить 41,7.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, у травні 2017 року 63,4% дорослого населення України були користувачами Інтернет. Зростання кількості користувачів Інтернет сповільнилося, не спостерігається значних відмінностей порівняно з даними минулого року, утішно лише, що 2011–2013 рр. кількість інтернет-користувачів коливалась у діапазоні 40–49%. Питома вага інтернетизованої молоді сягнула 94%. Разом із тим, протягом 2013/2014–2017 рр. усім віковим групам молодшим за 60 років також притаманне активне зростання користування Інтернетом (КМІС. Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017, 2017). Хоча Україна не здійснила прориву у світових рейтингах розвинутості інформаційно-комунікаційних технологій, за три-чотири роки кількість українських інтернет-користувачів суттєво збільшилась.

До безумовно позитивних слід віднести *поширення Інтернет-доступу на сільську місцевість, зменшення цифрової нерівності*. Найбільший надавач подібних послуг — Укртелеком — відзвітував про понад 60% покриття широкосмугового доступу для сіл та містечок, що в півтора рази перевищує показники початку 2010-х рр. Як зазначають експерти, користуючись своїм

монопольним минулим, Укртелеком намагається опанувати якомога більший сегмент ринку там, де йому мало хто здатен скласти конкуренцію, оскільки і загальну кількість абонентів, і ринок великих міст він стрімко втрачає. Однак дотепер частка користувачів Інтернету дуже суттєво відрізняється у мешканців маленького села (51%) та дуже великого міста (77%).

Відбувається *перехід до нових технологічних стандартів (третього покоління)*. У лютому 2015 року три провідні телекомунікаційні компанії одержали ліцензії на частоти для мереж нового покоління 3G, хоча за умовами ліцензії повне розгортання швидкісних телекомунікаційних мереж (до рівня населених пунктів із понад 10 тис мешканців) має зайняти 6 років. Його упровадження дійсно означає нову якість життя, наприклад, можливість отримати повноцінну он-лайн освіту. Нарешті, реалізація проекту швидкісного Інтернету означатиме рентні й податкові платежі до бюджету, нові робочі місця, нові замовлення для українських підприємств.

Від початку 2017 року анонсується початок впровадження прогресивнішого 4G-зв'язок із швидкістю передачі даних від 100 Мбіт/с до 1 Гбіт/с, на який вже перейшла більша частина європейських країн. Однак до цих стандартів Україна виявилась технічно не готовою. Наразі, у представленому Speedtest [Global Index](#), який аналізує швидкість мобільного та фіксованого широкопasmового Інтернету у всьому світі, за швидкістю мобільного Інтернету Україна перебуває внизу рейтингу — на 109 місці зі 122 країн, присутніх в рейтингу. Середня швидкість українського мобільного Інтернету складає 8,46 Мбіт/с при скачуванні (download) та 2,39 Mbps при завантаженні (upload). Краща ситуація з широкопasmовим інтернетом. Тут Україна займає 39 місце з показниками відповідно 34,2Mbps та 33,64Mbps (Speedtest global index, 2017).

Разом із тим, слід нагадати що перехід до технологічних медіа-стандартів нового покоління в Україні гальмується триваючим переходом із аналогового на цифрове телебачення, який мав завершитися ще до Євро-2012.

Водночас, мусимо констатувати, що *помітно сповільнилися темпи впровадження інформаційно-комунікаційних технологій* до окремих домогосподарств, підприємств і закладів освіти. За даними Держкомстату, у 2014 р. лише 36,8% домогосподарств забезпечила себе персональними комп'ютерами, а 24,8% — ноутбуками. Натомість в європейських країнах цей показник значно перевищує дві третини. За даними МОН, показник щодо кількості учнів на один комп'ютер у 2011 році становив 27 учнів, а наприкінці 2013 року — 21, у 2015 — 15. Для порівняння: у Європі та США в середньому 1 персональний комп'ютер припадає на 2–4 учня.

Зазначена тенденція, вочевидь, пояснюється спричинених революцією та військовими діями на території країни глибокою економічною кризою й девальвацією національної валюти. Яскравий доказ цьому — обвал ринку комп'ютерної техніки у 2014 році приблизно на чверть. У четвертому кварталі 2014 року падіння поставок настільних і мобільних комп'ютерів, за даними компанії International Data Corporation (IDC), взагалі перевищило 50%, тоді як комп'ютерні ринки країн Центральної та Західної Європи упевнено зростали. Натомість, із початком поміркованого економічного відновлення у 2016–2017 рр. ситуація змінилась.

Суттєві зміни в надрах української медіа-культури сталися в сфері *електронної комерції*. Від електронної комерції слід відрізнити електронну торгівлю. Згідно з Законом України 2015 р., який відображає усталене на Заході бачення, електронна комерція — відносини, спрямовані на отримання прибутку, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. Електронна торгівля — господарська діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем.

У сегменті електронної комерції B2B («бізнес для бізнесу»), за результатами проведеного Держкомстатом України обстеження щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій, у 2015 році користувалися у своїй роботі комп'ютерами 95,2% підприємств (у 2014 р. —

93,4%) та мали доступ до мережі Інтернет — 93,3% (у 2014 р. — 91,0%). Хоча власний сайт та розширену корпоративну мережу мали, як і раніше, менше половини опитаних суб'єктів господарювання (НКРЗІ. Галузь зв'язку: цифри та факти, 2017). У самих комерційних організаціях від 2014 року існує чіткий попит на якісне удосконалення наявних інформаційних технологій, зокрема, на впровадження єдиних стандартів управління контентом з метою забезпечення електронними формами повного життєвого циклу документа замість дотепер поширеного несистематизованого зберігання інформації, а також на більш жорсткий рівень кібербезпеки, як і в усьому світі (Тенденції на ринки ЕСМ, 2014). Хоча через несприятливі зовнішні умови розвиток сектору B2B виявився сповільненим.

У секторі B2C («бізнес для споживача») найбільші здобутки зафіксовані завдяки пришвидшеному розвитку безготівкових платежів. За даними Українського процесінгового центру, ще 2014 року доля електронних розрахунків збільшилася вдвічі й досягла 50%. Згідно з відомостями, чинними на середину 2017 року, тенденція до збільшення частки розрахунків платіжною картою зберігалася та склала 62,4% від загального числа фінансових операцій, по обсягам частка займає майже 27%. Найчастіше картками українці розраховувались на заправках, в супермаркетах, ресторанах швидкого харчування, господарських магазинах, крамницях косметики та за проїзд у метро (Український процесінговий центр, 2017). За даними НБУ, у 3 кварталі 2017 року порівняно з 9 місяцями 2016 року обсяг безготівкових операцій зріс на 41,6% (при відносній стабільності гривні), їх кількість — на 29,5%. Більшість безготівкових операцій з платіжними картками припадало на розрахунки у торгівельній мережі та операції в межі Інтернет. Водночас констатувалась тенденція до більш помірною зростання відповідної інфраструктури: кількості активних платіжних карток, мережі терміналів і кількості закладів, які приймають картки (Національний банк України, 2017). Як зазначають експерти, на цих трансформаціях, крім іншого, позначилась суспільно-політична нестабільність у країні, яка робить

пластикові картки більш надійним засобом розрахунків, ніж готівкові гроші, а також низка обмежувальних заходів Нацбанку та великих банківських установ, типових для кризової економічної політики у будь-якій країні. З іншого боку, економічні проблеми не можуть не ускладнювати темпи поступу електронної комерції.

Безпосередньо у самій електронній торгівлі зберігався типовий для 2010-х рр. тренд прискореного розвитку. Загальний обсяг електронної торгівлі щороку збільшувався найшвидшими в Європі темпами на 30–40%. Проте, за різними оцінками, нині він складає не більше 2–3% від загального об'єму роздрібною торгівлі. Це не порівняно з показниками такого світового лідера електронної комерції, як Велика Британія, де об'єми онлайн-продажів перевищили 20% від загального обігу нефінансового сектора. Питома вага громадян, які користувались сервісами електронної торгівлі, виявилась також нижчою не тільки за показники західноєвропейських, але й центральноєвропейських країн.

Позитивними у сфері електронної торгівлі виявився тренд до *розширення її асортименту*. Електронника, побутова техніка, косметика і одяг, традиційні провідні сегменти ринку електронної торгівлі, представлені найбільшими гравцями — Rozetka, Allo, ModnaKasta, Comfy та ін., зберегли свої позиції. Однак найшвидші темпи зростання демонстрували універсальні торгівельні майданчики (prom.ua, bigl.ua, zakupki.prom.ua, kabanchik.ua та ін.). У 2014–2017 рр. набули популярності такі відносно нові сектори електронної торгівлі, як ліки, засоби «Захисту і безпеки». Натомість, не реалізованим залишається потенціал торгівлі продукцією АПК, який ніяк не відображає ситуацію вибухоподібного зростання його питомої ваги у загальній структурі вітчизняного експорту (до понад 40%). Крім того, саме цей сегмент електронної торгівлі є одним із найпривабливіших для закордонних покупців. Утім, зростання продажів часто пробуксовує через відсутність маркетингових стратегій прямого контакту продавця і покупця, а також недостатньо якісний мультимедійний контент спеціалізованих онлайн-крамниць.

Новим для української електронної торгівлі виявився тренд до поширення cross-border торгівлі, який відобразив більшу відкритість країни «після Майдану». Якщо раніше українці лише зрідка купували в найбільших зарубіжних онлайн крамницях (AliExpress, Amazon, Ebay), то в останні роки доставку товарів із зарубіжних онлайн-магазинів запустили відразу кілька великих гравців (modnaKasta, Нова пошта і Delivery-International). У червні 2017 року аудиторію трьох найпопулярніших вітчизняних крамниць оцінили в 10,3 млн осіб, а трьох найпопулярніших іноземних — в 4 млн (Gemius Україна, 2017).

Як вітчизняну специфіку розвитку електронної комерції, фахівці відзначили увагу до сайтів з об'явами про продаж використаних речей (це класифікується як тип C2C — «споживач до споживача»). Такі сайти як Olx.ua, стабільно входять у топ-20 найвідвідуваніших сайтів в Уанеті. Подібне явище спостерігається й у розвинутих західних країнах. Проте, навряд чи до вітчизняної sharing economy доречні тамтешні оцінки нового виду споживацької та підприємницької активності та формування «посткапіталістичних» відносин власності (The Economist, 2013). У світовій економіці поступ електронної торгівлі забезпечували B2B («бізнес для бізнесу») та B2C, загальний обсяг яких оцінується в 10 трлн. дол.

Проблеми української електронної торгівлі не є унікальними, вони сповна відображають проблеми, типові для усієї медійної сфери, й укорінені, як ми намагаємось довести, в застарілій багатоукладній структурі української культури. По-перше, $\frac{3}{4}$ електронної торгівлі припадали на Київ та інші найбільші міста. По-друге, дуже низьким залишається рівень оплати онлайн покупок у безготівковий спосіб через надмірне поширення т. зв. «гібридних моделей» (придбання попередньо замовлених онлайн товарів у звичайній крамниці). По-третє, більшість торгівельних онлайн операцій здійснювалось зі стаціонарних комп'ютерів, тоді як в усьому світі переважає використання мобільних пристроїв (їх питома вага в електронній торгівлі Китаю, для прикладу, перевищує 80%). По-четверте, постійні претензії експерти

висувають до недосконалої системи доставки через відсутність належного рівня конкуренції між постачальниками логістичних послуг. Щоби продемонструвати втрачені можливості у цій сфері, наведемо такі дані Держкомстату — 1989 року за чисельності населення у 51 млн 700 тис було здійснено 44,3 млн поштових відправлень, 2016 року за офіційної численності населення на підконтрольній Києву території України 42,5 млн кількість таких відправлень досягала лише 33,3 млн. Нарешті, сфера електронної комерції є недостатньо українізованою, хоча в ній переважають саме українські сайти. На кінець 2016 року мали українській інтерфейс і мову 100% сайтів зв'язку (мобільних операторів), понад 80% сайтів інтернет-банкінгу, пошуку роботи, оголошень, але тільки 20% популярних інтернет-крамниць, 0% популярних сайтів із продажу нерухомості. Русифікація електронної торгівлі пояснюється завеликим обсягом матеріалу для перекладу та відсутністю законодавчого регулювання (Белей, 2016).

Розбудова електронного урядування. Електронне врядування має декілька напрямків: електронна взаємодія органів влади, доступ до даних, електронні послуги, електронна участь громадян в управлінні тощо. У 1980–1990-і рр. в основному наголошувалось значення критичних повідомлень ЗМІ для «кризи легітимності», різкого зменшення довіри громадян до занадто забюрократизованих, корумпованих, а тому неефективних державних структур. У західній літературі 2000-х рр. e-gov сприйняли як революційний інструмент «перезавантаження (re-booting) держави» (E-governement in Europe, 2007). Прикінцевим наслідком такого процесу може стати запровадження режиму *електронної демократії* (e-democracy), головною перевагою якої стане *безпосередня* участь громадян в керуванні державними та місцевими справами завдяки ІКТ, наприклад, у форматі постійних електронних референдумів.

Вітчизняні публікації початку 2000-х рр. було здебільшого присвячено з'ясуванню змісту електронного урядування та похідних понять як принципового нового для української культури, але необхідного для

запозичення на сучасному етапі її розвитку явища. Своєрідних їх підсумком стала монографія П. С. Клімушкіна, А. О. Серенюк (Клімушин, Серенюк, 2010). Було створено також тематичний інформаційний портал — <http://egov.at.ua> з не надто насиченим і актуальним контентом. У 2015–2016 рр. не тільки зросла кількість публікацій за темою, але помітно змінилося їх спрямування. У статтях Н. О. [Алюшина](#), І. В. Грабовець, О. А. Тарасова, А. М. Колоска, В. В. Марченко, О. В. [Орлова](#), [О. В. Риженко](#), В. О. [Коновал](#), [І. В. Матвєєнко](#), [О. С. Качного](#), С. А. [Чукот](#), [В. В. Сухонос та ін.](#) розглядалися вже конкретні механізми імплементації в Україні електронного урядування, передусім, з урахуванням зарубіжного досвіду. Прикінцевим результатом його впровадження правомірно визначався подальший розвиток демократії в країні. Натомість у статті М. С. Міхровської, А. Г. Черноус міститься доволі критичний аналіз стану справ у цій сфері. Зокрема, зазначалось, що за міжнародними стандартами, впровадження e-gov в Україні перебуває лише на другому з п'яти етапів його розбудови — часткової інтерактивності (Міхровська, Черноус, 2016). Насправді, можна помітити елементи й наступних трьох, хоча, дійсно, у дуже нескоординованому виді. Серед зарубіжних публікацій ми би відзначили щорічний звіт ООН щодо стану електронного управління в світі. У ньому було помічено дуже великі успіхи України в цій сфері, зокрема, через відкриття даних, початок роботи механізму електронних петицій і різноманітних онлайн-сервісів — від закупівель за системою Prozorro до онлайн-мап (Publicadministration.un.org, 2017).

Основи е-управління в Україні було закладено на початку 2000-х рр. Було створено функціонуючий урядовий веб-портал (gov.org.ua), що складається з окремих веб-порталів центральних органів державної влади. Але він знаходився на первинному, інформативному рівні інтерактивності, який передбачає лише пасивне споживання інформації з управлінських мережних ресурсів. Крім того, замість демократизації політичного середовища, е-управління виявилось вразливим до політичних корупційних

ризиків. Адже однією з причин Померанчової революції, як відомо, стало втручання в Єдину інформаційно-аналітичну систему «Вибори» (ЄІАС «Вибори») через т. зв. «транзитний сервер».

У наступні роки розвиток електронного урядування та електронної демократії обмежився прийняттям так і реалізованих законодавчих актів ([«Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»](#), [«Про Національну програму інформатизації»](#)) та [«Концепції розвитку електронного урядування в Україні»](#). Згідно з результатами міжнародного оцінювання стану електронного урядування та електронної участі громадян в урядуванні «United Nations E-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want», Україна посіла 87 та 77 місця серед 193 країн-членів ООН.

Утім, створеної інфраструктурної основи виявилось достатньо для помітного прискорення розбудови електронного урядування у 2014–2017 рр. Інша справа, що хоча цей процес перебігає практично по всіх напрямках, на які поділяють електронне урядування на Заході, рівень його скоординованості є незадовільним. Нову концепцію електронного урядування, наприклад, почали розглядати лише восени 2017 року. Недоліки бюрократичного керування (Державне агентство з питань електронного урядування України — dknii.gov.ua) почасти вдалося компенсувати діяльністю кількох волонтерських команд.

Основні зусилля в розбудові електронного урядування в Україні нині спрямовано на сектор G–C.

У царині «Держава–громадяни» (G–C) мало місце таке:

- 1) Початок розбудови електронної ідентифікації особи. Згідно нового законодавства, від 1 жовтня 2016 року кожен громадянин України, який досяг 14-річного віку, зобов'язаний отримати паспорт громадянина України у формі картки, що містить безконтактний електронний носій. Іншим громадянам звичайний паперовий паспорт зразка 1994 року буде замінюватися поступово. Переведення ідентифікації особи в Україні в новітню, цифрову форму, поки

що не супроводжується впровадженням її сучасного наповнення, адже серед величезних можливостей ID-карти поки що планується обмежитися двома: указівкою податкового ідентифікаційного коду (ІНН) та наявністю електронного підпису, який можна буде використовувати при віддаленому підписанні документів. За рік кількість виданих ID-карт перевищила 1 млн, що складає лише декілька відсотків від кількості осіб, яким необхідно їх отримати.

- 2) Підвищення прозорості та оперативності інформування громадян з усіх аспектів життя. Воно відбувається як за рахунок поліпшення контенту сайтів держструктур на офіційному веб-порталі, так і реєстрацію мобільних акаунтів у соціальних мережах «Фейсбук» і «Твіттер». На черзі — створення державними органами власних каналів на Youtube, у тому числі із онлайн-трансляціями їх діяльності. Першим урядовцем, який наважився на новий формат спілкування з громадськістю ще навесні 2014 року, став міністр внутрішніх справ Арсен Аваков. Незвичність його підходу спершу викликала кепкування і прізвисько «фейсбучний міністр», а вже за кілька місяців стала нормою політичного життя країни. До цього процесу активно долучилися й інші державні установи, вищі навчальні заклади.
- 3) Відкриття всеосяжного та доступного онлайн доступу до різноманітних державних реєстрів, баз даних, публічної інформації, яку сконцентровано на офіційному сайті data.org.ua. Реалізуючи вимоги Закону України «Про відкритість використання публічних коштів», 2017 року було введено в експлуатацію Єдиний веб-портал використання публічних коштів (e-data.gov.ua). За даними громадського моніторингу, оприлюдненому у вересні 2017 року, менше половини комунальних підприємств із тих, що потрапили до моніторингу, створили кабінети на цьому сайті і наповнюють їх інформацією, здебільшого, на рівні від 21 до 40% від необхідного. (Детектор медіа. Більшість комунальних підприємств не виконують вимог закону про відкритість публічних коштів – результати моніторингу, 2017). Лідерами із забезпечення доступу до публічної інформації (з рівнем понад 80%) серед

органів державної та місцевої влади були названі Донецька, Харківська, Вінницька та Херсонська обласні державні адміністрації, а також Херсонська міська рада (Детектор Медіа. Донецька, Харківська, Вінницька, Херсонська ОДА та Херсонська міськрада мають високий рівень інформаційної відкритості – результати моніторингу, 2017). Загалом, у глобальному індексі відкритих даних Україна 2016 року піднялась на 23 місце — до 31 позиції серед 94. Існує також барометр відкритих даних, де Україна також піднялась на 18 позицій — до 44 місця із 115 країн.

- 4) Започаткування системи електронного декларування статків публічних осіб, яким опікується новостворене Національне агентство з питань запобігання корупції (nazk.gov.ua).
- 5) Переведення адміністративних послуг онлайн, більшість з яких нині зосереджено на розробленому активістами порталі igov.org.ua. Серед органів державної влади найбільше електронних сервісів громадянам надає Міністерство юстиції України (kap.minjust.gov.ua/services).
- 6) Здійснення пілотних проектів в окремих сферах державного управління. Зокрема, з 2015 року діє система Електронного вступу до ВНЗ, якою 2017 року невдало намагалися остаточно витіснити звичайну систему особистого представлення стосу папірців.
- 7) Зрушення у сфері *«електронної культури»*. До 2014 року головним надбанням постала майже суцільна інформатизація бібліотек ВНЗ через застосування автоматизованих бібліотечно-інформаційних систем. До електронних каталогів й електронних ресурсів більшості з них було відкрито онлайн доступ.

Дотепер у бібліотечній справі найбільш інформатизованим залишається проект національної електронної бібліотеки, якій реалізується на базі Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського з 1999 році (nbuv.gov.ua). Завдяки цьому найважливіші інформаційні ресурси цього найбільшого книжкового зібрання в Україні (зокрема, каталоги і картотеки, автореферати дисертацій і статті з наукової періодики) представлені в Internet. З 2014 року значно прискорилося переведення в електронну форму версій

культурного надбання музеїв, архівів, образотворчого мистецтва (живопис, графіка, скульптура), нерухомого культурного надбання (архітектура, ландшафт), кіно, телебачення тощо.

- 8) Розпочато роботу у сфері «*електронної медицини*» (ehealth-ukraine.org). Система eHealth має вивести її на новий рівень, ставлячи за мету переведення усіх медичних документів і процесів взаємодії хворих і лікарів з паперового формату в електронний, при цьому створюючи єдині реєстри закладів, лікарів, пацієнтів, ліків тощо.
- 9) Створення електронного судочинства. Прийнятим восени 2017 року законами передбачається створення єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Позовні і інші заяви, скарги та інші процесуальні документи підлягатимуть у ній ь обов'язковій реєстрації. Дана система також визначатиме суддю або колегію суддів для розгляду конкретної справи.

У царині відносин «громадяни–держава» (С–G) відбулося:

Запровадження системи електронних звернень з використанням мережі Інтернет та засобів електронного зв'язку на основі змін до Закону України «Про звернення громадян» (2015). Найзатребуванішим стали «особливі форми колективного звернення громадян» (ст. 5) — петиції, передусім, до Верховної Ради (itd.rada.gov.ua/services/petitions/) та Президента України (petition.president.gov.ua), деяких місцевих органів влади (наприклад, Київ, Вінниця, Тернопіль). У розвинутих країнах цей механізм функціонує вже давно і розглядається як невід'ємна складова «електронної демократії». В Україні вплив системи електронних петицій виявився мінімальним, тому після декількох місяців підвищеної уваги він повністю зник із повідомлень ЗМІ. Очевидно, сталося це тому, що було обрано консультативну модель електронних петицій, яка потребує відносно невеликої (до загальної чисельності населення) кількості голосів для своєї підтримки, але натомість вимагає лише простої відповіді. Для порівняння, в деяких країнах (Фінляндія чи Латвія), де технічно можлива чітка ідентифікація підписантів петиції та їх кількість сягає 0,5–1% населення, петиція має імперативний характер

(наприклад, стає законопроектом). Схожий механізм — «Всеукраїнський референдум за народною ініціативою» передбачено ст. 15 відповідного Закону, проте практика його проведення дотепер також відсутня.

Суттєві претензії можуть бути висунуті й до громадян, які буквально закидали Президента України десятками тисяч настільки неякісних петицій, що потрібну кількість голосів для розгляду за два роки функціонування отримали лише зо три десятки (в тому числі, «Дарта Вейдера — в прем'єр-міністри України»).

У царині відносин «бізнес–держава», «держава–бізнес» (G–B, B–G) сталися такі реформи:

- 1) Покращено можливості та розширено сферу застосування електронної звітності. Через особистий електронний кабінет із застосуванням електронного підпису можна звітувати передусім до органів ДФС, органів державної статистики та Пенсійного фонду України.
- 2) Відкрито доступ до електронного реєстру відшкодування ПДВ. Тепер кожен підприємець зможе в онлайн-режимі перевірити, на якому етапі знаходиться його платіж.
- 3) Реформовано систему державних і публічних закупівель. Останні, згідно із відповідним Законом, від 1 жовтня 2016 року проводяться виключно в електронній формі в системі «ProZorro» (prozorro.gov.ua). Реальна практика реалізація цього проекту почасти підтверджує сподівання на системне запобігання корупції у цій сфері, збільшення прозорості, об'єктивності та недискримінаційності торгів. Згідно з деякими підрахунками, завдяки системі ProZorro бізнес вже заробив майже 60 мільярдів гривень, а бюджет отримав понад 8 мільярдів.

Зі своєї сторони, «ПриватБанк» і «Ощадбанк» запропонували BankID систему, яка дозволяє підтвердити особистість користувача на офіційних сайтах через його аккаунт в інтернет-банкінгу. Розробка виявилася корисною, зокрема, для запобігання кібератакам і маніпуляціям у процесі подання електронних петицій.

Натомість, практично нереформованими є відносини типу «держава для держави» (G–G). Документообіг між різними органами установами дотепер

перебігає переважно в паперовій формі. Для прикладу, конче необхідний в умовах неоголошеної війни Єдиний державний реєстр військовозобов'язаних, унормований спеціально прийнятим Законом тільки 2017 року після майже трирічних обговорень, планують створити ще через три роки — до 2020 року.

Як лідер місцевого e-gov позиціонує себе Львів. 2016 року у місті запустили електронний кабінет мешканця, але поки у ньому доступно тільки 27 послуг. Зараз у Львівській міській раді працюють над створенням картки мешканця міста, яка б поєднувала у собі всі електронні послуги, також розробляють електронну картку пацієнта. Йде робота над електронним квитком для громадського транспорту. Планують також оновити сайт Міської ради та запровадити можливість подання електронних петицій.

На загал, можна зробити висновок, що реформування електронного урядування має ознаки усебічності, хоча більш-менш інтегрованої системи такого урядування не створено. Переважають відносини типу G–C (держава для громадян), C–G (громадяни для держави), є спроби двохсторонніх інтеракцій типу G–B, B–G (держава для бізнесу, бізнес для держави). Найменш розвинутим є сегмент G–G (між органами державної влади та управління. Проблемно низьким для усіх секторів залишається рівень інтерактивності. Проміжним результатом є суттєве покращення *якісних* показників e-gov. Недарма, у відповідних рейтингах ООН 2016 року України продемонструвала швидке зростання (у рейтингу E-Government до 62 місця з 87, у рейтингу E-Participation до 32 місця з 77), яке набагато перевищило зміцнення її позицій в будь-яких інших світових індексах. Більш високе місце у рейтингу «електронної участі» громадян у публічних справах, очевидно, відображає успіхи в демократизації українського суспільства після революції Гідності. Проте, можемо припустити (за відсутністю точних цифр), що прогрес у сфері електронного урядування за *кількісними* показниками поки що поступається прогресу в сфері електронної комерції. Але оскільки останні мають тенденцію до стабілізації після бурхливого росту не тільки в 2014–2017, але й у попередні роки, то в найближчій часовій перспективі можна

спрогнозувати нові реформи і нову хвилю громадського зацікавлення саме електронним урядуванням. По-друге, деякі реформи виявили свою ефективність для загального поступу країни (система «ProZorro»). По-третє, розвиток електронного урядування стимулював «постмодернізацію» управлінської культури та спричинив попит на більш відкритий тип державного та суспільного діяча, хоча реальну ефективність його роботи часто виявляється значно нижчою за віртуальну активність у медійному просторі. Проте дотепер важко передбачити, наскільки стимулюючими вони виявляться для прискорення модернізації України після революції Гідності.

Можна виокремити декілька причин радикальних медіа-зсувів в Україні після революції Гідності. По-перше, високий культурно-освітній рівень населення країни, який значне полегшує рецепції новітніх інформаційно-комунікаційних технологій усіма верствами населення. По-друге, інформаційно-комунікаційні інновації потребують значно менших капітальних інвестицій, ніж інші інфраструктурні проекти. По-третє, упродовж першого десятиліття XXI ст. було накопичено достатню кількість матеріальних засобів для впровадження медіа-інновацій. Зокрема, кількість емітованих банківських карток набагато перевищило кількість економічно активних українців, а більше переважну торгівельних точок було обладнано POS-терміналами, об'єднаних у працездатну мережу. По-четверте, в умовах низької купівельної спроможності населення стимулює споживання телекомунікаційних послуг, їх наднизька вартість. Нарешті, внаслідок післяреволюційної лібералізації у відносинах між бізнесом і владою поменшало штучних, а часто-густо корупційних перешкод, адже питання про впровадження 3G зв'язку порушувалося ще 2009 року.

Парадоксальність нинішнього «медіа-стрибка» полягає в наступному. За даними Держстату за 2015 рік частка сфери ІТ у ВВП склала 1,61%. Неформально, вітчизняній ІТ-галузі приписують 2,7 млрд дол., або 3,3% ВВП України. У загальному обсязі українського експорту послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги за I квартал

2016 року склали 17,5% (386,4 млн. дол. США), а зазначені послуги імпорту – 8,3% (91,2 млн. дол. США). Отже, пришвидшеного розвитку ІТ-сфери не відбувається. Вітчизняний ІТ-сектор продовжує продавати сировину — знання і час українських айтишників, а не готовий ІТ-продукт. Це й не дивно, адже обсяг залучених в економіку України прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в підприємства за видом економічної діяльності «Інформація та телекомунікації» становив трохи більше 5% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій. Потреби в зміцненні обороноздатності країни та виділення десятків мільярдів гривень на військове замовлення, санкції щодо російських виробників популярних медіа-продуктів поки що не надто помітно вплинули на прискорений розвиток ІТ-потенціалу вітчизняного ВПК.

Проте, наважимося стверджувати — опанування сучасними мережевими технологіями в Україні досягло такого рівня, коли стає *можливою самовідтворювальна динаміка*. Згідно спеціального дослідження компанії Ericsson, останніми роками в Україні стрімко поширюється *культура одночасного використання декількох мобільних пристроїв*. Зокрема, в умовах повного покриття зв'язком третього-четвертого покоління українці охоче використовують технологію Wi-Fi з порівняно недорогих планшетів без 3G/4G-модуля (Компанія Ericsson. Інфографіка: культура споживання інтернету в Україні, 2015). Ще більше значення має збільшення кількості смартфонів у декілька разів за останні 3–4 роки. Відбувається це за рахунок зниження середньої вартості мобільної слухавки через зростання конкуренції серед азійських виробників у наймасовіших сегментах ринку. За даними опитувань КМІС, 2017 року 41,6% дорослого населення в Україні хоч раз на місяць користуються Інтернетом на мобільних пристроях — мобільних телефонах або планшетах, у той час як вже застарілий вихід онлайн через домашній стаціонарний комп'ютер або ноутбук складає 54,4% і поки що зберігає свою перевагу у використанні (КМІС. Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017, 2017). Ці показники підтверджує

Держкомстат, зазначаючи, що у 2016–2017 рр. більше половини українських домогосподарств мали витрати на користування послугами мережі Інтернет вдома.

Як доводить аналіз соціального портрету смарт-користувачів, це — найактивніша за освітньою, професійною та віковою ознакою частина населення, орієнтована на застосування усього багатоманіття мобільних додатків до смартфонів. Якщо продовжити ці міркування, то масова скупівля телевізорів як найдоступнішого засобу збереження грошей в часи економічної депресії 2014–2015 рр., абсолютна більшість яких використовує Smart-технології, відкриватиме українським домогосподарствам додаткові (й почасти альтернативні традиційним персональним комп'ютерам) канали виходу в електронно-мережеве суспільство. Так само діти, які виховуються у інтернетизованих родинах, легко засвоюють сучасні інформаційні технології, чималою мірою компенсуючи нестачу базової шкільної освіти в цьому напрямку.

Зазначимо у підсумку, що глибока соціально-економічна, суспільно-політична і національно-державна криза в цілому не зупинили медіа-поступ в Україні, який набуває дедалі помітнішої самовідтворювальної динаміки. Визначені нами медійні тенденції відповідають сучасним світовим стандартам застосування медіа як активного інструмента в будь-якій сфері суспільного життя, а не тільки розважально-дозвіллевій. Але адекватність їх змісту знівельовується недостатніми за швидкістю та глибиною темпами поширення, які, щоправда, часто випереджають зміни в інших сферах.

До того ж, розвиток електронного урядування не може скомпенсувати чи підмінити собою необхідність продовження політичних реформ, зокрема таких Perezriлих, як переобрання Конституційного Суду чи переобрання складу ЦВК. Так само розвиток електронної торгівлі не здатен перевести українську економіку на інноваційні рейки. Тому, звичайно, зарано говорити про перехід до якісно нового, надсучасного, рівня українського суспільства. Проте, у цілому «мережовість» по-українськи розширює постіндустріальний

прошарок вітчизняної культури на противагу зазначеному у попередньому підрозділі звуженню її модерного сегменту. За таких умов позитивним є вже те, що країна продовжує рухатися вперед за моделлю наздоганяючого модернізаційного розвитку, хоча й не демонструє явних ознак виходу з тривалого регресивного тренду останнього півстоліття.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНОСТЬ: МІЖ КУЛЬТУРОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

2.1 Українська ідентичність в історико-культурному вимірі

Проблема ідентичності (у широкому значенні — це усвідомлення людиною своєї приналежності до певної спільноти, яке дозволяє їй визначити своє місце у соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в навколишньому світі), є об'єктивно спричиненою процесами переходу багатьох сучасних суспільств у постіндустріальну стадію розвитку, примножених масштабною глобалізацією, в тому числі в політико-культурній царині, а також медіатизацією світової культури. Зазначені тренди ставлять під сумнів усталені маркери самтотожності, передусім, класичної національно-державної моделі ідентичності XIX–XX ст. Зберігаючи своє формально-юридичне значення, вона доповнюється через поширення великої кількості нових ідентифікаційних орієнтирів; деякі з них експлуатують добрі відомі в історико-культурній традиції фундаменталістські релігійні цінності, інші винаходять цілковито постсучасні.

У цьому контексті спізнале формування української нації, з однієї сторони, ускладнюється, а з іншої — може отримати нові можливості для прискорення. У свою чергу, перебіг розв'язання цієї проблеми значно збільшує здатність України як для опору зовнішній гібридній агресії, так і для системної трансформації в середині країни.

У термінологічному відношенні ми воліємо використовувати саме сполучення «українська ідентичність», оскільки вона «не тотожна ані національній, ані етнічній. Національній — тому, що вона не обмежується кордонами держави Україна... Етнічній — оскільки, по-перше, система цінностей українського етносу, його культура, звичаї, обряди не є загальноприйнятими» (Степико, 2011, с. 171). Додамо від себе: різноманіття

історико-культурних моделей ідентичності в історії України, яка розглядатиметься в цьому розділі, а також надмір розбіжностей у світогляді мешканців України — мовних, культурних регіональних, конфесійних, суспільно-політичних, зрештою, ціннісних, змушують говорити про українську ідентичність не як гомогенне явище, а сукупність індивідуальних ідентифікаційних ієрархій.

Проблема ідентичності українців у модерному сенсі виникла в ХІХ ст. внаслідок складних і багатосторонніх процесів національного відродження, яке на початку ХХ ст. завершилося створенням Першої Української Республіки, проголошеної М. Грушевським відновленою формою української державності. У 1920–1980-і рр., передусім, завдяки творчості речників трьох поколінь української діаспори — від Д. Донцова, В. Липинського та Ю. Липи до І. Лисяка-Рудницького, О. Пріцака, О. Субтельного, М. Павлишина, І. Шевченка, С. Грабовського, О. Толочка і С. Плохія — ця проблематика набула виразного соціокультурного і геополітичного розголосу, який об'єктивно підтримувала формальна наявність «УРСР» та «українського народу».

Питання української ідентичності перебувало в центрі як суспільно-наукових дискусій останні 25 років у зв'язку з утворенням на основі УРСР Другої української республіки. У них узяли участь не тільки фахівці, але й публіцисти — Ю. Андрухович, О. Гнатюк, Я. Грицак, Є. Головаха, С. Дацюк, Я. Дашкевич, О. Забужко, Р. Кісь, М. Попович, В. Скуратівський, а також відомі літератори С. Жадан, брати Капранови, І. Карпа, А. Курков. Було захищено велику кількість дисертацій, присвячених, переважно, етномовним, історичним, літературознавчим і культурологічним аспектам проблеми української національної ідентичності (Вільчинська І. Ю., Добржанська О. Л., Іваць О. М., Землюк В. П., Ковальова Г. П., Омельчук О. Р., Левицький В. В., Серета В. В., Скляр В. М., Пелагеша Н. Є. тощо). До певної міри на роль підсумовуючого дослідження може претендувати монографія М. Т. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування». Актуальним виявляється підхід Л. Нагорної до української ідентичності як до вкрай

«диверсифікованого» феномену, конгломерату етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних та інших ідентичностей, спричиненого спізнілістю процесів націєтворення (Нагорна, 2011).

Серед зарубіжних авторів відзначимо творчий доробок британського вченого Е. Вільсона, підсумований ним у праці «Українці: несподівана нація»; канадського дослідника С. Єчкельчика який пов'язав процес становлення української нації з послідовно реалізованим від XIX ст. «національним проектом» та діаспорного дослідника Р. Шпорлюка, який визначає націотворення як один із рушіїв модернізації (Вілсон, 2004; Єчкельчик, 2011; Шпорлюк, 2013).

Зміст тогочасних дискусій було підсумовано як змагання пострадянської та питомо української (в її традиціоналістично-націоналістичному та європейському різновидах) моделей ідентичності у праці О. Гнатюк, які дійсно можуть бути потрактовані в дусі постколоніального дискурсу спізнілого «прощання з імперією» (Гнатюк, 2005).

Однак, революція Гідності та російсько-українська гібридна війна, які унаочнили системну кризу Другої Української Республіки, надали цим дискусіям і принципово нової форми, і принципово нового змісту. Відтак, сучасна українська ідентичність існує в 2013/2014–2017 рр. уже не як дискурс у постійних полеміках вітчизняних інтелектуалів, а як політична реальність. По-друге, її аналіз поступово стає дедалі науковішим, а не залишається громадсько-публіцистичним. Фахівці цілеспрямовано починають міркувати про саму «національну ідею», а не про її ремінісценції у творчості вітчизняних митців і політиків. По-третє, українська ідентичність більше не дивує іноземних авторів своїм неочікуваним існуванням, а навпаки, ось уже четвертий рік поспіль слугує однією з неодмінних складових міжнародного порядку денного.

У новітній літературі попередня контрарність моделей змінюється ієрархією позицій у більш-менш консенсусній моделі ідентичності, яку

найчастіше визначають як «політична» або «громадянська». Її опонентами виступають прихильники націоналістичного проекту подальшого розвитку України.

Фактично, розбудова проекту ліберально-демократичної України тривала від часу відновлення Україною державної незалежності 1991 р. Дотепер більшість українців вважають себе спільнотою всіх громадян України, незалежно від етнічної належності, мови спілкування і традицій, об'єднаних гуманістичними цінностями. В останні два роки їх дедалі частіше визначають як «європейські». Результатом став більший прогрес України у створенні громадянського суспільства, порівняно з такими сусідніми країнами, як Росія, Білорусь і Казахстан, а разом – загрозово низький рівень мобілізації українців перед значно сильнішим ворогом.

На наш погляд, український націоналізм як ідеологія, рух і організація є виплодом визвольних змагань 1920-х рр., котрі після своєї поразки дістали належне теоретичне обґрунтування у речників першого покоління української діаспори (Д. Донцов, В. Липинський та ін.). Відтак за своїм змістом він є явищем доволі сучасним (припустимо, порівняно з ідейно-теоретичними пошуками ХІХ — початку ХХ ст.). Його наступна актуалізація після відновлення української державності після 1991 року як Другої Української республіки й у соціокультурному контексті не повинна викликати дисонансу, адже тренд «повернення до локального» став природною зворотною стороною прискорення глобалізаційних процесів у 1990–2000-і рр. З точки зору сучасного досвіду, навпроти, проблемною виглядає його надто спізнiла рецепція.

Легітимація націоналізму та його повномасштабна імплементація в суспільну практику незалежної Української держави, на нашу думку, розпочалася лише під час каденції В. Ющенка (2005–2010). Його найбільше тогочасне досягнення — успішна комеморація Голодомору в найрадикальнішій серед можливих інтерпретацій — як геноциду українського народу. Проте, в умовах поверхової суспільної «злагоди»

змістовну загостреність вітчизняного націоналізму (як, утім, будь-якого націоналізму) на початку 2010-х рр. не сприймало ані більшість населення, ані широкі кола вітчизняних інтелектуалів: «В Україні його не так уживають, як ним зловживають багато політиків... вони насправді відвертають увагу від важливіших питань або ж використовують його, як димову завісу для прикриття своєї політичної гри» (Грицак, 2011, с. 12).

Популярність націоналізму значно зросла після перемоги силового перебігу революції Гідності (від кінця січня 2014 р.), у якому помітну роль відіграли саме націонал-радикали. Як наслідок, український націоналізм не лише повернувся до суспільного та медійного «порядку денного». У суспільній свідомості було переосмислено його сутність. Відносна більшість (47%) громадян вважають український націоналізм світоглядом, основна ідея якого — перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя громадян. Ще 10 років тому таких було 27% (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 12). Водночас, слід звернути увагу на те, що поширені націоналістичні ідеологеми, такі як визнання борцями за незалежність України УНР, ОУН, УПА та ін. підтримують лише 42% громадян, причому на Півдні, Сході, Донбасі їх значно менше (20%, 27%, 21%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 16). Електоральна підтримка правих сил є ще нижчою, навіть на Заході України. Однак, завдяки підтримці громадськості та через слабкість нинішньої влади, вони продовжують впливати на суспільне життя України своїми публічними акціями (як то блокування роботи російських банків навесні 2017 року).

Таке помітне зміщення акцентів унаочнює поступ у процесах формування української нації, принаймні, за останні два роки. Ба більше, сконсолідована модель української ідентичності набуває й визнання у супротивної сторони. Найяскравіше свідчення цьому — поширення поняття «укроп». Те, що від початку формувалося як ворожий пропагандистський фрейм із принизливим вмістом, фактично обернулося на перехідну форму

визнання Москвою колишніх «хохлів» вповні самостійними (в економічному, політичному, культурному плані) «українами».

Серед захищених в останні роки дисертацій за темою відзначимо роботу М. Рябчука, яка відображає дуже відому авторську концепцію «дихотомічності» української ідентичності (Рябчук, 2015).

Загострення викликів українській ідентичності розглянуто в працях фахівців Національного інституту стратегічних досліджень. У колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» здійснено спробу глобалізовано поглянути на події в Україні останніх років як один із «фронтів» нового глобального протистояння у контексті системної кризи світової безпеки. На цьому тлі «національне самоусвідомлення» потрактовано як одну з «локальних перемог України в гібридній війні» (Світова гібридна війна: український фронт, 2017, с. 369–379). Найбільш цікавим у монографії М. Розумного є аналіз стратегій національної еліти – «ретроградної», основаної на запереченні змін, «емігрантської», яка воліє інтелектуально відмежовуватися від недосконалої української дійсності, «імітаційної», зосередженої на підміні реальної діяльності її симулякризацією в медійному просторі (Розумний, 2016, с. 63–71). Утім, ця поширена точка зору потребує кількісного уточнення. Цю лакуну закривають численні соціологічні дослідження трьох-чотирьох останніх років. Серед них ми би відзначили студію Центра Разумкова «Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості» (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016). Її фундаментальність забезпечується широтою досліджуваних питань і лонгетюдністю — 10 річної ретроспективи (2006–2016 рр.). Однак узагальнюючих публікацій з аналізом соціологічних матеріалів поки що недостатньо. Крім того, у сучасних дискурсах з української ідентичності переважають суспільно-політичні виміри. Культурологічний підхід до зазначеної проблематики виглядає неораним перелогом. Між тим монографія Р. Демчук (Демчук, 2014), присвячена міфологічним архетипам у системі формування національної ідентичності,

доводить його евристичні можливості. Адже домодерні компоненти ідентичності — не тільки консервативний чинник, а за певних умов — певний запобіжник проти неототалітарних процесів.

Нарешті, історико-культурні акценти в даній дискусії коливаються в дуже широкій палітрі — від роздумів про прадавні витoki вітчизняної ідентичності та складні соціокультурні обставини її буття, до осмислення шляхів і форм її «осучаснення» в XXI ст. Остання видозміна інтелектуальних дискурсів про українську ідентичність є актуальною, однак потребує нових концептуальних підходів з огляду як на суспільно-політичні, так і суто наукові обставини.

Адже, старанно виплоджувана в українській культурі (від початку XIX ст.!) традиція глорифікації козацтва як ледве не провідної державо- та культуротворчої сили в останні роки активно знівельовується його наочною неміччю у відповідних напрямках діяльності. Натомість більш доречна в сучасних умовах героїзація українського національно-визвольного руху та її діячів XX ст. дотепер не сприймається більшістю громадян, особливо в південно-східних областях. З суто наукової точки зору, лінгвістичні та етнографічні першоджерела з проблеми об'єктивно є дуже обмеженими, а археологічні — випадковими. Тому чим конкретнішими будуть гіпотези, тим більш спекулятивними вони виявлятимуться. Неможливо сподіватися, що твердження, наприклад, про «українську Батьківщину індоєвропейців» набудуть якого-небудь серйозного резонансу (Рассоха, 2007).

Отже, маємо розпочати розгляд української ідентичності з огляду її історико-культурного виміру української ідентичності — як зміни певних її моделей, кожна з яких слід вивчати як відповідну *часу*, культурі своєї епохи, та порівнювану з інваріантами, локалізованими в інших *місцях*.

Першою моделлю ідентичності населення України в її сучасних територіально-державних межах слід вважати поширену за добу первісності *етнокультурну*. Вона полягала в тому, що певні археологічні культури, які фіксувалися за особливостями матеріальної культури (як-от тип і оздоблення

кераміки або жіночі прикраси), відігравали роль маркера приналежності до певної етнолінгвістичної спільноти. Останні, зрозуміло, вкрай важко асоціювати з більш сучасними мовними родинами чи етнічними утвореннями вищого рівнями (народ або нація). Єдине, на наш погляд, що можна стверджувати напевне — приналежність значної частини первісного населення України за наявності великої кількості інших етномасивів до індоєвропейського мовно-культурного кола ще від часів його становлення. Внаслідок диференціації останнього (за дотепер найпоширенішою точкою зору від I тис. до н.е.) почала формуватися прадавня слов'янська спільнота.

Натомість доволі чітко фіксується спричинений природно-кліматичним зонуванням України на Ліс, Лісостеп і Степ поділ на культури землеробські та скотарські, який може слугувати одним із аргументів на користь доволі поширених в останні два століття різноманітних концепцій «межовості» української культури, про яку йшлося в попередньому розділі. Інше питання, як ми намагались показати, цей архаїчний синтез Сходу та Заходу в українській версії від самого початку виявився не надто плідним для соціокультурного поступу українських територій.

Другу модель ідентичності давньоукраїнського населення можна назвати *етнополітичною*. Її домінування співпадає із ранньослов'янською добою кінця I тис. до н.е. – кінця I тис. н.е. Суть цієї моделі — провідним елементом ідентичності стає назва політичного утворення (сармати, венеди, анти та ін.), яка поширюється на всі етнічні спільноти, які входять до його складу. Показово, що за попередньої моделі подібні назви були екзоетнонімами, тобто давалися іншими народами, часто за випадковими ознаками (як-от назва скіфів походить від особливої круглої форми їх ритуальних чаш). Натомість за етнополітичної моделі переважають автоетноніми, які переймають і представники народів, що вважають себе більш «цивілізованими». Зміна моделей є цілком об'єктивною в рамках переходу від первісних кривно-родових до ранньокласових і протодержавних відносин. Переважання ж автоетнонімів, на нашу думку, засвідчує не тільки

високий рівень нових племінних і ранньодержавних об'єднань, але й глибину кризи підньоантичних держав, передусім, Західної та Східної Римських імперії, з якими вони межували й постійно воювали.

Відсутність наступництва з попередньою етнокультурною та етнополітичною традицією може бути засвідчене наявністю в останній чверті I тис. н.е. на території України крім Київського ще двох (західного — Карпатського та південного — Кримського) розвинених осередків (не рахуючи північного Новгородсько-Ладозького), які могли стати основою для нової держави *на українській землі*.

Утворення Київської Русі призводить до появи нової, назвемо її *релігійно-династійної*, моделі ідентичності. З однієї сторони, ця модель сповна відображала якісно новий рівень цивілізації, що запанував на теренах України, з іншої — несла відбиток трансформованої моделі попередньої доби. Такий синтез корелював із добре дослідженою (Б. Рибаків) ситуацією «двовірства», співіснування язичництва та християнства упродовж усього періоду існування єдиної давньоруської держави. Він виплотив і нову (для вітчизняної культури, але відому в культурах інших народів, зокрема євреїв) самоідентифікаційну форму — історіософію, де загальна історія людства впорядковується відповідно до уявлень про історико-культурну самобутність певного народу.

Знаковими для давньоруської історіософії є три твори — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, легенда про Андрієве благословення Русі та генеалогія походження її «язиків» від біблійного прародителя Яфета, які містяться в «Повісті минулих літ». Відповідно до них, «русь» — це біблійний народ із племені Яфета, який спершу освячується першоджерелами християнства, а потім кладе край його поширенню й остаточній перемозі в світі. На знак чого Київ оголошується, щоправда в доволі опосередкованій формі, «другим Єрусалимом». Відтак, генеалогія киеворуських князів в усіх творах давньоруської літератури (за винятком анонімного «Життя Ольги») починається з князя Володимира («Почнемъ же,

братіє, повѣсть сїю отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря», як-от у «Слові о полку Ігоревім»). Згідно власних спостережень автора, постать Рюрика як засновника києворуської династії вперше зустрічається у «Московской повести о походе Ивана III Васильевича на Новгород» (Библиотека литературы Древней Руси, 2000, т. 7, с. 288, 296), а вивищення Кия припадає на XVII ст. і пов'язане із творенням вже ранньомодерної ідентифікаційної традиції на противагу як польським, так і московським зазіханням на києворуську «старовину».

Занепад Давньоруської держави як під впливом внутрішніх «регіонально-федералістичних» тенденцій, так і внаслідок низки зовнішніх завоювань у XIII–XV ст. призводить не до змін ідентифікаційної моделі, а лише до її модернізації. Місце Києва вже у Галицько-Волинському літопису початку XIII ст. заступає Галич. Концепція «Галич — другий Київ», яка у численних редакціях доіснувала до середини XX ст., завжди лише підтримувала відповідну історіософську традицію, а не намагалася створити їй повноцінну альтернативу. Проте її наявність доводила початок руйнації уніфікаційної за своєю суттю релігійно-династійної моделі, яка мала прискоритися в міру того, як диференціювалися мова, культура, господарське і політичне життя на території її поширення.

Ранньомодерна модель ідентичності XVI–XVIII ст., з одного боку, є доволі тісно пов'язаною з наступною, класичною, моделлю ідентичності. Адже її зміст — «від роду до народу» — означав перехід до уявлень про народ як всестановий суб'єкт із культурно-мовною самобутністю і політичною самостійністю. Її легітимність, на відміну від стародавнього традиції «божественного права», забезпечується «силою меча» і завдячує лише природній войовничості.

Саме його суспільно-політична думка XIX ст. наділить правом на утворення власної держави в межах усталеної території проживання. З іншого боку, нова модель ідентичності наочно розривала із попередньою ідентифікаційною основою. Представники конструктивістських теорій нації

та націоналізму правомірно пояснюють цей феномен переходом до індустріального суспільства. З культурологічної точки зору, слід казати ширше — про революцію Нового часу, одним із проявів якої був процес секуляризації. Так, Київ, який до кінця XVII ст. уявлявся як «Богоспасаемый Преславный и Первоначальный всея России Царственный Град Кыевъ» («Синопис»), розташований на асоційованих із Єрусалимом «горах», зрештою перетвориться на індустріальний мегаполіс, провідними «місцями пам'яті» якої постануть пласкі, штучно впорядковані, поверхні Хрещатика і Майдану. Важливо підкреслити, що при цьому позбавлена актуальності давньоруська «старовина» вповні в дусі європейської тенденції до підвищеного зацікавленням історичним знанням зазнає інтелектуальної переробки. У цьому процесі зростаюча науковість поєднується з не менш швидко зростаючою ідеологічністю. Наприклад, саме від початку XVII ст. у вітчизняній історичній думці (на противагу польським і московським версіям) вкорінюються уявлення про князя Кия як найпершого засновника не тільки Києва, але й усієї Давньоруської держави.

Вітчизняні фахівці (В. Горський, М. Попович) підтверджують відомий ще Т. Зінківському та І. Франку зв'язок між формуванням *класичної національно-культурної ідентичності* та світовим визвольним рухом, який у багатьох європейських країнах набув не так соціального, як у першу чергу національного спрямування, а також указують на зв'язок цього процесу із заміною військово-адміністративної еліти інтелектуальною. Її формування відбувалося в логіці концептуалізованого М. Грохом трьохстадійного процесу (етнографічна-академічна-політична стадія), а в змістовному плані класична українська ідентичність відбивала, передусім, найпоширеніші на той час примордіалістські уявлення (підсумовані в працях Е. Сміта). Відтак, її можна звести до уявлень про свободолюбний і войовничий народ, який із прадавніх часів (перших століть нової ери) власну державу. Саме її прагне відновити національно-визвольний рух і саме їй належить назва Україна як синонім старішого історичного імені Русь, яке неправомірно «в часи політичного й

культурного упадку було присвоєне великоросійським народом» (Грушевський, 1991, т. 1, с. 11). Важливо зазначити, що поширення даної, до того маловживаної, але активно популяризованої у творах Т. Шевченко назви, засвідчувало розширення територіально-географічних кордонів вітчизняної ідентичності. Цей процес відбувався за рахунок інтеграції її східної, «малоросійської», та західної, «русинської» версій. Ба більше, у прикінцевому випадку він відобразив межі етнічного розселення українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., ширші за сучасні адміністративні кордони держави Україна («Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», за М. Міхновським).

Нетворчо запозичена «українознавчим бумом» 1990–2000-х рр., ця концепція у наш час сприяла консолідації політичної ідентичності україномовних, російськомовних і двомовних українців. Натомість стереотипні елементи такої ідентифікаційної моделі, наприклад, уявлення про притаманну українцям «войовничість», часто суперечать військово-політичним реаліям гібридної війни з РФ. Адже посеред сотень тисяч мобілізованих найактивнішими залишаються кілька тися бійців добровольчих формувань («Донбас», «Азов», «Правий сектор»). Так само як у ранньомодерній українській історії кілька тисяч козаків боронили значно більшу кількість мирних «гречкосіїв».

Панівною для ХХ ст. стала *модель подвійної ідентичності*, яка існували у двох формах — української радянської ідентичності та подвійної ідентичності українців діаспори. Українська радянська ідентичність була сформована в Радянському Союзі в 1920–1980-і рр. Її політико-юридичним підмурівком став факт трансформації Української народної республіки в Українську Радянську Республіку, співзасновницю Радянського Союзу. Згідно Союзного договору 1922 року, Конституцій СРСР 1924, 1929, 1936, 1977 років Українська СРР увійшла до складу Союзу як суверенна договірна держава, обмежена лише повноваженнями, переданими до відання СРСР. Соціокультурним підмурівком української радянської ідентичності стала

урбанізація та формування особливої міської культури у 1930–1950-і рр. Унаслідок такого притоку українців у містах нарешті постали українські більшості. У містах остаточно сформувалась інтелігенція як політична та культурна еліта. Однак, лише відносна її меншість стала ядром духовної опозиції в Україні. Більшість української інтелігенції, так само як й інтелігенції інших союзних республік, відігравали роль носіїв і ретрансляторів саме радянської культурної ідентичності. Утім, ця не надто прилюдна, як тепер уявляється, позиція мала під собою об'єктивні підстави. Передусім, формально ушановувалася влада інтелігенції над Україною. Найкраще це проявилось в інтелігентському «ядрі» культурної пам'яті України, про яке йтиметься у розділі 3. У цьому легко пересвідчитись на прикладі постатей, зображених на банкнотах найбільших номіналів. На практиці діяв квотний принцип «національних кадрів» щодо усіх сфер діяльності. Нарешті, у Радянському Союзі не було такої жорсткої соціальної піраміди та кричущої матеріальної нерівності, як в царській Росії.

У культурному плані зміст української радянської ідентичності зводився до утвердження масової радянської культури на основі російської, тоді як українська культура допускалася до розвитку у формі нижчої, народної, культури. Це явище отримало назву «шароварництво». Політика провінціалізації української культури формувала в українців комплекс національно-культурної меншовартості, т. зв. «малоросійство» (Є. Маланюк). На нашу думку, точніше буде сказати, що усі майже 70 років існування Радянської влади пройшли у зміні хвиль національно-культурних «відлиг» русифікаційними компаніями. Їх алгоритм нам уявляється цілковито залежним від зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури. Укорінений він був не тільки у свідомості московського «Центру», але й у переважанні у 1900–1970-х рр. у більшості багатонаціональних держав світу асиміляційних теорії та практик «плавильного казана».

Явище подвійної ідентичності українців діаспори унаочнилось в останній чверті ХХ ст. у представників третьої її хвилі. Зміст цього феномена

найповніше було проаналізовано в збірці есе Б. Цимбалістого. Ті, хто народилися на чужині, страждають від неповноцінності власної ідентичності. Вони *вже* відчуженні від «старої» ідентичності своїх батьків, але *ще* не набули остаточно повноцінної ідентичності в новій Батьківщині, в новій культурі. Відтак, Америка є «фізичною батьківщиною», тобто країною їх народження, до якої вони емоційно прив'язані. Рівночасно Україна може залишатися духовною батьківщиною, з якою вони почуватимуться пов'язаними походженням, долею, духовим спорідненням (Цимбалістий, 1974 : с. 26).

У добу мультикультуралізму модель подвійної ідентичності здатна ефективно функціонувати, забезпечуючи як життєвий поступ тих діаспорних українців, які вирішили в 2010-і рр. взяти участь в реформуванні України, так і поступ самих реформ. Утім, у перспективі завершення формування навіть політичної нації подвійна ідентичність українців Радянського Союзу та діаспори явилась, у кращому разі — консерватизуючим фактором здобутків національно-визвольної боротьби XIX — початку XX ст., у гіршому — демобілізуєчим, диференціюєчим і без того не надто цілісну ідентичність.

Як бачимо, в історико-культурній ретроспективі найпомітніший зв'язок сучасної української ідентичності лише з тими моделями, які поширюються від раннього Нового часу. Спадкоємність з іншими моделями може бути лише зафіксована лише на рівні певних культурних архетипів, типових не тільки для культур осілого і землеробського типу, а де-інде й кочового.

Відтак, просування української ідентичності в історико-культурному вимірі має здійснюватися не через спроби її здавнення, а через осмислення (пост)модерних засобів її «зшивання».

2.2 «Перемоги» і «зради» сучасної української ідентичності

Основним методом моделювання сучасної української ідентичності у широкому соціокультурному контексті постане порівняльний аналіз різноманітних індикаторів ідентичності українців у 2013/2014–2017 рр., виокремлення спільних, передусім культурно наснажених, показників і наступне визначення їх відповідності поточним і глибинним соціокультурним трендам. Саме таке поєднання надасть моделі сучасній українській ідентичності наочних кількісно-якісних характеристик. Серед соціологічних інституцій, чиї матеріали ми використовуємо — Інститут Горшеніна, Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), соціологічна група «Рейтинг», Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова та ін.

Правильно говорити про прискорення процесів консолідації української політичної нації в 2013/2014–2017 рр., але не про їх завершення чи, навіть, повноцінне «повстання».

Автори дослідження «Україна–25: досягнення та поразки» з КМІС відзначили ці зміни таким чином. *Зростання підтримки незалежності України.* За акт про незалежність у серпні 2016 року проголосували би приблизно стільки ж громадян, скільки на референдумі 1991 року (87% проти 89%). Водночас ці результати істотно кращі, ніж були в опитуваннях 2006 і 2011 рр. (у 2006 році — 70%; у 2011 році — відповідно, 67%). Найбільші зміни відбулися у Південному та Східному регіонах. У Південному регіоні проголосували б «за» незалежність у 2006 році 57%; у 2011 році — лише 47%; 2016 року — 78,5%. У Східному регіоні «за» незалежність проголосували б у 2006 році — 49%; у 2011 р. — 53%; 2016 року — 71,5% (КМІС. Україна-25: досягнення та поразки, 2016). Якби референдум щодо незалежності України проводився у травні 2017 року, в ньому взяли би участь 78% населення, і 90% із них проголосували б за Акт про незалежність, 10% — проти (КМІС. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до

незалежності України, 2017). За більш тривалими спостереженнями Центра Разумкова, відсоток громадян, які б підтримали Акт про незалежність України 2016 року, виявився найвищим з 2001 року, а відсоток тих, хто його не підтримав би — найнижчим.

Ще один помічений ідентифікаційний тренд 2013/2014–2017 рр.: *зростання відсотка тих, хто пишається громадянством України*. За результатами опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у співпраці з благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива», в 2013 році пишалися громадянством України 48%, в 2014 — 60%, в 2015 — 67%, в 2016 — 60%, а в 2017 році — 63%. В усіх регіонах ті, хто пишається своєю приналежністю до України, представляють абсолютну або відносну більшість. Природно також, що чим молодшими є опитувані, тим частіше вони позиціонують себе як українці.

Нарешті, найголовніше. Як зазначено в соціологічному зведенні Центру Разумкова від червня 2016 р., якщо попередні дослідження засвідчували перевагу локальної ідентичності над загальнонаціональною, то нині *громадяни більшості регіонів сприймають як свою Батьківщину Україну в цілому*. Локальна ідентичність переважає на Півдні та Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області). У цих регіонах пов'язують себе спочатку із своїми містами та селами, регіонами відповідно 60%, 45% респондентів. На Донбасі виявився найменший відсоток людей, які себе ототожнюють себе у першу чергу з Україною (23%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 20, 87). Щоправда, опитування Інституту соціології НАН України 2015–2016 рр. дало інші показники: 60% вважає себе передусім громадянами України (60%), а трохи менше 30% — у першу чергу, мешканцями міста, села, регіону проживання. Водночас, «локальність» сучасної української ідентичності підтверджує той факт, що найбільш вагомими спільнотами «Ми» для українців поряд із громадянами України (52%) виявилися «родичі і друзі» (53%) (Інститут соціології НАН України. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?, 2016).

Возвеличення рідної землі — типовий стереотип аграрних суспільств, починаючи з постнеолітичної доби й провідний маркер націотворення згідно до примордіалістського підходу. Його сталі поширення в до індустріальну добу в такому межовому суспільстві як українське ми пов'язуємо з необхідністю забезпечувати культурну трансляцію. Остання, припускаємо, могла набувати достатньо різноманітних та опосередкованих форм — від особливого ушанування літньої жінки на рівні народної культури до творення на рівні культури елітарної «історіософських», себто проміжних між філософією та міфологією, конструкцій про самотність і самостійність рідної землі в контексті всесвітньої історії людства («Київ — другий Єрусалим»). Сталість подібного зв'язку в пізніші періоди можна пояснити не тільки спізнілістю урбанізації на вітчизняних теренах, але модернізацією «міфу України» як частини ідеологічної складової національного проекту ХІХ–ХХ ст. Відтак вже хрестоматійний шевченків міф про Україну наскрізно орієнтований не на минуле, а на майбутнє. Адже мальовнича Богом дана земля (звичайно, зі «садком вишневим коло хати») насправді лише окреслює той стан, до якого вона має прийти або насильницьким шляхом («потече сторіками кров у синє море»), або мирним («розкуйтеся, братайтеся»). Сам поет «свідомо осмислює себе у функції пророка, який творить картину золотого віку українського майбутнього» (Горський, Кислюк, 2004, с. 237), головне — у цій іпостасі сприймається українською суспільною думкою, причому ще за свого життя!

Образ української землі був корисним для формування української ідентичності на ранніх етапах націо- і державотворення. Передусім, відновлювався зв'язок народу зі своєю територією, геть втраченою після ліквідації Катериною ІІ решток автономного устрою Гетьманщини та Запорізької Січі. Ці процеси проходили одночасно на як на майже стихійної народної свідомості, і на рівні освіченої еліти. Для еліти у такий спосіб розроблялася територіальна ознака української нації, яка найповніше втілиться у відомій історіософській формулі В. Липинського — «Українська

Земля, Українська Держава, Українська Аристократія». У пізніших візіях української діаспори в 1950–1960-х рр. поширився образ духовної України, як чогось схожого на відзначений М. Еліаде *sacrum* — святе, «справжнє», те, що надає сенсу існуванню людини, спільноти. Особливо це помітно в образах України, які створюють в діаспорі жінки-місткіні (образ України як Атлантиди/Едему/Раю/Граалю) (С. Парфанович — Д. Гуменна — Е. Андіївська), концептуалізованих у статті Ю. Денисенко (Денисенко, 2012).

Для народних мас усі наявні ідентичності за територіальною ознакою вичерпно підважувалася під ряд *Рідна Хата /Рідний край/Земля/Україна/Батьківщина*. Тому місцева самтотожність в Україні функціонує не як самодостатній феномен, а як певна позиція в ієрархії індивідуальної ідентичності, котра, до речі, не заперечує інших ідентифікаційних маркерів (культурні традиції, мова).

На стині ХХ–ХХІ ст. збереження популярності ментального стереотипу «хатнього космосу» (М. Дяченко) можна пояснити двома причинами. Перша — завелика для розвинутої країни частки аграрного укладу життя (чия питома вага була оцінена в попередньому розділі в межах 30%). Друга — збереження локальної ідентичності може бути розцінене як «захисна реакція» в умовах постколоніальної «багатовекторності» внутрішньої та зовнішньої політики, яка тривала більш ніж 20 років. Відтак, навіть в умовах закріплення в новій редакції Закону «Про основи національної безпеки» єдиного напрямку подальшого розвитку — «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір з метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» (ст. 6) до третини громадян (за даними різних соціологічних опитувань) воліють зберігати колишній невизначений (насправді, містечковий) статус для країни.

Нині локальна обмеженість вітчизняної самтотожності не тільки об'єктивно гальмує формування єдиної української ідентичності, але й заважає вирішенню поточних проблем (як доводить епопея із львівським

сміттям, яке не хотіли приймати інші регіони). Адже, не наявність родючої землі робить народ сильною нацією з власною державою, а вміння цю землю ефективно обробити та захистити від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Вирішення завдань національно-державного будівництва вимагає політичної мобілізації суспільства, а не його регіоналізації за принципом «моя хата з краю».

Ризикнемо припустити, що найфундаментальнішою підставою для сучасної української ідентичності є «громадянський» консенсус абсолютної більшості мешканців країни щодо необхідності збереження держави України як найзначущого стабілізуючого фактора найвищої для них цінності — особистісного благополуччя.

Насправді, за три-чотири останні роки «справжня українськість» залишається значно меншою за ті майже 100%, котрі формально є громадянами України, та за ті 90%, які називають себе українцями та сприймають Україну саме як Батьківщину. Громадян, котрі обрали би Україну своєю Батьківщиною за можливості вибору, — приблизно 70% від загальної кількості мешканців (станом на літо 2016 року) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 4). Приблизно така сама кількість засвідчує свою приналежність до української культурної традиції, що вважається чи не головною ознакою сучасного конструктивістського бачення нації. Нарешті саме такий відсоток *від загальної чисельності населення* України був би готовий підтримати Акт про незалежність на уявному референдумі.

На жаль, ця переважна, на перший погляд, більшість є досить умовною. Формальність української політико-громадянської ідентичності, на наш погляд, красномовно засвідчує ставлення українців до державних свят. Хоча 83% опитаних вважає себе патріотами України, й кількість патріотів перевищує 75% в усіх макрорегіонах (Соціологічна група «Рейтинг». Патріотичні настрої українців, 2017], найменш популярні офіційні свята — День Незалежності України (17%), День захисника України (10%) і День

Конституції (5%) (КМІС. Ставлення українців до державних свят, 2017). Натомість для американців найулюбленішими є саме свята із глибоким історико-політичним умістом — День подяки і День незалежності.

Можна зазначити, що політична ідентичність виконує радше легітимізуючу функцію. Вона не є провідним рушієм ідентифікаційних процесів, на відміну, скажімо, від Сінгапура, де активно перетравлює усталеніші етнічні тотожності. Адже, за результатами пострадянських трансформацій, матеріальне наповнення політичної ідентичності залишається неефективним, а тому непривабливим, порівняно зі здобутками навіть сусідньої Білорусі. Недарма в оцінках 25 років перетворень в Україні у перевазі позитивного переконанні лише 12% (Україна-25: досягнення та поразки, 2016). У таких умовах стабілізувало українську політичну ідентичність звуження за останні 10 років альтернатив (радянської, російської, європейської) офіційній ідентичності — з 34% 2006 року до 20% опитаних 2016 року (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 10). Позаяк за даними останнього перепису населення 2001 року росіянами назвали себе 17,3%, на весні-влітку 2017 року опитування Інституту Горшеніна виявило таких лише 5,5%. Більше половини тих, хто назвався росіянами, вважає себе громадянами України (Інститут Горшеніна. «Українське суспільство та європейські цінності», 2017, с. 7). Крім того, на відміну від інших країн, «національні меншини» в незалежній Україні ніколи не мали власних політичних організацій чи представницьких квот. Політичних клас так само був поділений лише за територіальною ознакою («харківські», «донецькі», «дніпропетровські» та ін.). У цьому зв'язку не можемо не звернути увагу на таке. З одного боку, наведені цифри є лише наслідком тієї щасливої обставини, що кілька мільйонів російськомовних залишилися на непідконтрольних Києву частинах України. З іншого боку, вони означають — «російськомовна» меншість, попри стереотипні уявлення про надмірність її національної гордості, не закапсулювалась у стані «гегемонії без гегемонії», як, наприклад, у Латвії, а зазнає «українізації» не

менш успішно, ніж україномовні меншини нині «русифікуються» у Криму, на Донбасі, у Російській Федерації.

Фактична ідентичність притаманна приблизно 50% громадян України. Головний індикатор її виокремлення — мовно-культурний. Природно, серед найважливіших її показників — підтримка ідеї української як єдиної державної. Як на нас, важливою є також практика переважного користування українською мовою на роботі та в родині. Вона виявляється якраз нижчою 50% загалом в Україні, тоді як формально визнають українську рідною значно більше опитаних. Цей показник не набагато змінився за останні 10 років, проте, згідно з підрахунками фахівців із Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), у 2015–2016 рр. кількість громадян, які спілкуються вдома обома мовами, в центрах південних і східних регіонів України зросла у 2–3 рази (Світова гібридна війна: український фронт, 2017, с. 371).

Другий орієнтир — готовність до захисту рідної країни, але як збройними, так і незбройним засобами (наприклад, через волонтерський рух чи участь у мирних акціях спротиву агресорові). Таке поєднання отримало 50% підтримку як в опитуваннях Київського міжнародного інституту соціології, так і Центру Разумкова. Частка реальних патріотів виявилась найвищою серед україномовних та найменшою — серед російськомовних, що доводить дієвість обраного нами показника.

Нарешті, 50% — це, за нашим узагальненням численних соціологічних досліджень 2014–2017 рр., ціннісно-геополітичний поріговий бар'єр, по цей бік якого опиняються стійки прихильники євроінтеграції, вступу до НАТО, повноцінного (квотами, візами, митницями) відмежування від Росії, гуманістичних і демократичних цінностей, активної суспільно-політичної позиції.

Рівень *реальної* української ідентичності є ще нижчим. Її найточніший критерій — готовність захищати Батьківщину зі зброєю в руках. Цей показник коливається від 18% в опитуваннях Центру Разумкова (Центр

Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 6) до 24% у дослідженнях КМІС (КМІС. Думки і погляди населення України стосовно методів опору інтервентам / окупантам, 2015). Остання цифра достатньою мірою корелює з даними компанії TNS за 2014–2015 рр. щодо чисельності українців, котрі прикрашають одяг, автівки, будинки й інтер'єри етнонаціональними елементами (Kantar TNS. За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з українською символікою, 2015), а також із часткою аудиторії найуспішнішого вітчизняного патріотичного телесеріалу «Останній москаль». Отже, реальну українську ідентичність можна назвати етноспрямованою. На наш погляд, сама її наявність на тлі постійних прокламацій 1990–2000-х рр. про українців як виключно політичну націю була забезпечена об'єктивно вищим від початку незалежно рівнем сконсолідованості спільноти україномовних українців та їх привілейованим становищем у наступні чверть століття порівняно зі спільнотами російськомовних росіян і двомовних українців.

Зазначимо також, що ступінь мілітаризації країни, у тому числі на рівні суспільної свідомості, постійно зростає, порівняно навіть з 2014–2015 рр., коли одним із найпопулярніших слоганів патріотичної реклами був «Ніхто з нас не народжений для війни». Зрештою, статус учасника бойових дій за 2014–2017 рр. отримали понад 300 тис осіб (Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО, 2017). Це достатньо для укомплектування вже розгорнутих до оргштатної структури військового часу Збройних сил. Досвід блокади Криму та ОРДЛО також доводить, що активна меншість здатна впливати на рішення загальнодержавного рівня. Однак слід розуміти, що 2014 року обмеженими мобілізаційними можливостями вдалося вирішити лише так само обмежене завдання — відновити контроль над половиною двох областей (Донецької та Луганської), у травні 2014 року майже повністю охоплених сепаратистським рухом. Але уявімо, що в серпні 2014 року в Україну вдерлися б не 8 кадрових російських батальйонно-

тактичних груп, які діяли достатньо успішно з огляду на їх сили та засоби, а хоча б 50? Розроблювані плани передбачали окупацію всієї Лівобережної України за 14 днів (План нападения России на Украину, 2016).

За оцінками Центра Разумкова, який спеціально вивчав особливості ідентичності громадян, причетних до АТО, серед учасників АТО є рівень поширення української мови, володіння нею та прагнення її державного статусу є вищими за середньо українські показники. Респонденти, причетні до АТО, більшою мірою сприймають український націоналізм як ідеологію перетворення України на сильну державу, вище оцінюють важливість українського культурного компонента громадянства. Серед них значно більше поширені прозахідні геополітичні орієнтації і сильніше виражені антиросійські погляди (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 78–80). Ці показники відрізняються від середньоукраїнських на 10–20%. Наведені відомості підтверджують думку про те, що на військові на Сході України мають не тільки матеріальну стимуляцію. По-друге, вони вказують на кількісні орієнтири подальшої ідентифікації українців.

На нашу думку, факт наявності регіональних розбіжностей між ідентичністю Заходу, Центру, Сходу та Півдня країни є беззаперечним. Його можна підтвердити, навіть, переважанням у західних і центральних областях народно-сценічного танцю на автентичній фольклорній основі або ж її аранжуванні, а в східних — народно-сценічного танцю на основі стилізації. Але ці розбіжності не є надто критичними. По-перше, достатньо високий рівень загальнонаціональної ідентичності відображає ситуацію тривалого перебування в межах єдиного політичного утворення з єдиними культурно-комунікативними зв'язками, високим показником етнічної однорідності (який у сучасних кордонах постійно перевищував 70% упродовж останніх ста років), нарешті, відносно пропорційним представництвом провідних регіональних еліт (по уявній осі Львів–Київ–Харків) у центральній владі. По-друге, регіональні ідентичності не завжди налаштовані відцентрово й

позиціюють себе як альтернатива уявному Центрові. Форми такої лояльності можуть бути різними. У традиційних випадках, наприклад, феномені т. зв. «галичанства», «душевно-расової відміни серед українства», витoki якої за бажанням можна звести до формули «Галич — другий Київ» часів Галицько-Волинського літопису початку XIII ст., заслуговує на увагу думка М. Шлемкевича. Знаний діаспорний митець ще в середині XX ст. писав, що галичанство — раціонально організована пересіч, яке може «помагати при раціональному оформленні ідей і починів багатой і обильнішої ними Східної України, Києва» (Шлемкевич, 1956). Нині може йтися про лояльність Харківщини під гаслом «Харків — перша столиця» або очолення Дніпропетровщиною спротиву «русской весне» як обстоювання приватних фінансово-економічних інтересів частини місцевої еліти. Натомість нелояльність регіонів, яка в будь-яких країнах загострюється в період економічної кризи та політичної нестабільності, в Україні є часто дуже пасивною (показники усіх хвиль мобілізації та укладання контрактів зі ЗСУ виявилися найнижчими в Закарпатті).

На підвищення рівня регіональної лояльності якраз спрямована політика децентралізації. За даними Центру Разумкова, таку політику підтримує більшість жителів усіх регіонів України, тоді як варіанти виходу зі складу України чи набуття широкої автономії підтримує хіба що десята частина опитаних, навіть, на Донбасі (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 15). Згідно з результатами дослідження, проведеного на замовлення журналу «Фокус», більше 60% опитаних українців вважають оптимальним унітарний устрій для України (Соціологічна група «Рейтинг». Україна у фокусі: соціологічні виміри, 2017).

Утім, допоки децентралізація успішніше спрацьовує як контрпропагандистський фрейм, в якому політико-економічна автономія рівня федерації уміло підмінена на розширення адміністративно-фінансових прав окремих територій у рамках унітарної держави.

Якщо проаналізувати досвід 2014–2016 рр., то можна дійти висновку, що відцентрові, говорячи прямо — сепаратистські, тенденції можуть запанувати на рівні регіональної ідентичності за збігу трьох умов: 1) високого показника переважання місцевої ідентичності над загальнодержавною; 2) наявність надзвичайно великої неукраїнської етнічної спільноти (від приблизно 60% в Криму та більше 70% у Севастополі до майже 40% у Донецькій і Луганській областях за переписом 2001 р.); 3) можливості зовнішньої усесторонньої (фінансової, організаційної, інформаційної, військової) підтримки. Причому вирішальним стає саме останній чинник, адже за наявності двох перших умов і опосередкованості третьої в південних областях України нелояльність до Києва набула лише обмежених виявів, наприклад, побутового сепаратизму.

У процесах формування сучасної української ідентичності неоднозначною є позиція політичного класу. Проросійські політичні сили постійно перебували в маргінальній меншості, їх кандидати на президентських виборах 2014 р. не набрали 10% голосів. Але найбільші фінансово-олігархічні групи та політичні організації завжди розглядали Україну як привласнену ними територію, з якої отримували природну та адміністративну ренту, а не як власну державу, про довготривалі національні інтереси саме вони мають піклуватися. Тому вони постійно орієнтувалися не на пряму «зраду», а на кон'юнктурні дії з короткотерміновим ефектом. Відтак, зіткнувшись із системними зовнішніми та внутрішніми викликами у 2013/2014–2016 рр., еліта за інерцією спромоглася переважно на ухвалення здебільшого спізнілих, не надто важливих для неї рішень (від законів про декомунізацію 2015 року до освітньо-медійних законів 2016–2017 рр.).

При цьому повного циклу оновлення еліт, циркуляції яких завжди прискорюються в зламні для певного суспільства періоди, дотепер не відбулося. Натомість перебігають процеси розширення «імітаторської» стратегії еліти. Її нові представники тепер не лише організовують виборчі кампанії й коментують політичні новини на телеканалах, але стають

депутатами, топ-чиновниками, прокурорами, командирами військових підрозділів, «шукаючи позиції, де їхня імітація в даний момент виглядатиме більш переконливою» (Розумний, 2016, с. 70). Натомість популярна в перший рік після Майдану постать «козака М. Гаврилюка», обраного депутатом Верховної Ради, швидко зникла з центру уваги ЗМІ саме через пересічність і невміння підтримувати цю увагу усілякими скандалами.

І це віддзеркалення не лише загальносвітового тренду до візуалізації та медіатизації культури й вітчизняного «медіа-стрибка» останніх трьох-чотирьох років, але й данина старим «правилам гри» в українській політиці. Цим забезпечується тимчасова популістська підтримка, адже 3/4 українців не готові терпіти матеріальні труднощі задля успіху реформ (Gorchenin Institute. Суспільно-політичні настрої населення України, 2016), однак піддається сумніву сам проект «Україна». Активність лише громадянського суспільства, а насправді, дуже нечисленного середнього класу, у здійсненні реформ і в організації відсічі зовнішньому агресорові, як доводить досвід британсько-бурської війни 1899–1902 рр., є недостатнім чинником для перемоги.

Нарешті, за влучним спостереженням Оксани Забужко, політичний клас у культурному сенсі витворив «агресивно консумеристську» субкультуру й підтримував лише дві культурні індустрії — спортивну та розважальну. Обидві виявилися однаково далекими від національних завдань, залишаючи справжні здобутки культури України «у підпіллі», причому, як у самій країні, так і за її межами (Звбужко, 2012, с. 134). У добу постМайдану дії великих олігархічних гравців у культурно-медійному просторі країни так само лише підлаштовувалися під патріотичне піднесення.

Отже, можемо констатувати перехід у 2013/2014–2017 рр. від різних, часто контрарних, моделей сучасної української ідентичності до єдиної, консенсусної моделі. В умовах радикального загострення зовнішніх і внутрішніх викликів остання стала виплодом ситуативного, але, виявляється, функціонально ефективного відносного компромісу мешканців країни щодо

необхідності збереження держави України як найзначущого стабілізуючого фактора найвищої для них цінності — особистісного благополуччя.

Не погоджуючись із крайнощами суцільно амбівалентного бачення сучасної української ідентичності (радше визнаючи, що найгостріші розколи в Криму та на частині Донбасу «умовно вилікувано» насильницькою ампутацією), маємо визнати різнорівневість її відрефлектованості. Громадянсько-політичний рівень ідентичності, визначений за кількістю громадян, які б обрали Україну Батьківщиною за можливості вибору та належністю до відповідної культурної традиції, сягає 70% мешканців України. Фактична мовно-культурна ідентичність, показником якої є переважне використання української мови на роботі та побуті, а також готовність у той чи інший спосіб захищати Батьківщину, притаманна приблизно 50% громадян України. Реальна, етноспрямована ідентичність, основана на готовності захищати України зі зброєю в руках і публічно демонструвати свою самтотожність в одязі, житлі, автівці, споживанні патріотично зорієнтованих культурних продуктів — надбання не більше 25% мешканців України. Неоднорідність вітчизняної ідентичності почасти компенсується історичною та нинішньою лояльністю регіонів до Києва. У 2014–2016 рр. відкрите протистояння Центрові мало місце тільки в умовах зовнішнього втручання. Натомість політичний клас не відіграє в процесах національної консолідації провідної ролі, а лише «підіграє» їм.

У визначенні глибинних причин та наслідків цього явища не можна не бачити зв'язок із «процесом виокремлення українців (як і, зрештою, білорусів та росіян) із домодерної надетнічної славено-руської (пан-східнослов'янської) спільноти. Для багатьох із них ця емансипація почалася ще в ХІХ столітті, для інших — допіру з проголошенням незалежності у 1991-му, для декого — щойно тепер, з військовою агресією Росії в Криму й на Донбасі» (Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні, 2017, с. 129).

Але, на наш погляд, різнорівневність сучасної української ідентичності не є лише наслідком її надто повільної консолідації. Вона є *перегорнутим* віддзеркаленням глибинної багатокладності української культури, розглянутій у першому розділі. Реальний рівень ідентичності має відповідати домодерним культурним шарам, фактичної – модерним, формальної — постмодерним. Це означає, що процеси націєтворення в Україні об'єктивно нездатні значно випередити її загальну модернізацію. При цьому укорінені в архаїчних витоках етноспрямованої реальної ідентичності ціннісні змісти можуть перешкоджати реформам, позаяк цей рівень вітчизняної самототожності є найбільш адекватним сучасній ситуації.

Відзначена нами багат шаровість сучасної української ідентичності звужує ефективність розвитку України. Адже, по суті, прогрес в усіх сферах життя країни та її обороноздатність забезпечуються лише за рахунок відносно більшості українців (до 50%), які є носіями фактичної ідентичності і пов'язані із донині панівним, модерним (індустріальним) сегментом. Цієї кількості достатньо, наприклад, щоб зняти питання двомовності, але недостатньо, щоби забезпечити домінування українського мовно-культурного середовища у медійному, освітньо-культурному, професійному, розважальному просторі та побуті. Можна сказати, що сучасна українська ідентичність є трохи сильнішою ніж та, яку передбачає класична модель політичної нації, але значну слабшу за ту, яка могла бути у нації суто етнічної.

Натомість, формальна громадянсько-політична ідентичність може бути пов'язана із постмодерним прошарком. Вона базується не стільки на сталому соціально-економічному укладі, скільки на комунікативних зв'язках у відносно компактному територіальному середовищі, активності невеликої кількості громадянських активістів як репрезентантів середнього класу, проукраїнськістю інформаційної політики усіх провідних медіа (попри їх олігархічну приналежність), а також ресурсну й організаційну слабкість можливих альтернатив. На окупованих територіях швидка ерозія такої

слабкої української ідентичності є неминучою. На решті території України крихкість найпоширенішої її форми також є наочною, але не дивною, адже вона об'єктивно зумовлена вузькістю постмодерного базису.

При цьому найпринагідніша у ситуації гібридної війни реальна ідентичність, укорінена в домодерних пластах української культури, відіграє подвійну роль. З однієї сторони, саме регіони з найвищими показниками локальної ідентичності (Донбас і Одеська область) постали осередками сепаратизму, а прихильники радикальних політичних сил і організацій активно не сприймають багато необхідних для подальшого поступу країни інновацій (від ЛГБТ-рівності до заборони продажу землі). З іншої сторони, саме носії реальної ідентичності найактивніше беруть участь в збройному та незбройному опорі агресорові. Тим самим вони стверджують малоприйнятну для більшості громадян України вищість державних інтересів над індивідуальними. На загал, саме на зміцнення цього рівня ідентичності спрямована політика децентралізації.

Особливості ж політичної ідентичності учасників бойових дій на Сході України доводять, що надійний опір зовнішньому агресорові може бути забезпечено через збільшення показників фактичної української ідентичності до рівня політичної.

Отже, «переможність» поступу сучасної української ідентичності стала можливою лише через «зраду» суворості критеріїв для такої ідентифікації.

2.3 «Зроблено в Україні»: українська ідентичність у сучасних мовно-медійних практиках і духовній культурі

Як би не таврували форми і зміст культурних політик в Україні в 1990–2010-і рр., слід визнати: вони справили на українську ідентичність помітний позитивний вплив, якій дотепер не поспішають помічати ані вітчизняні, ані закордонні дослідники. На нашу думку, в умовах неефективної суспільно-

політичної та економічної моделі, обраною Другою Українською республікою, вони просто не могли стати своєрідною панацеєю для успішного вирішення всіх проблем націо- та державотворення. Проте саме їм завдячуємо просуванню кордонів «українськості» із Заходу на Схід України. Адже 8 південно-східних областей України, що мали стати територію «Новоросії», попри дотепер неподолану «пограничність» свого бачення, продемонстрували, зрештою, більшу близькість до українського, а не російського «мира». Слід зважити і на те, що факт інтенсифікації процесів її формування у 2013/2014–2017 рр. ні в кого не викликає сумнівів, тоді як досі непоміченими залишаються радикальні зміни в змісті самої української ідентичності та її практиках — «від політики до культури».

У 1990–2000-х рр. відбувався своєрідний «українознавчий бум». Виплоджений необхідністю пришвидшеної самоідентифікації українців в умовах становлення нації із власною державністю він був сконцентрований переважно на історичних аспектах «українськості». Дійсно, за цей період вийшли друком просто незліченні теоретичні праці вітчизняних дослідників; маємо рецепції й безпосередні контакти зі знайомими речниками останнього покоління української діаспори (О. Пріцаком, Я Дашкевичем, З. Когутом, Р. Шпорлюком, І. Шевченком, С. Плохієм та ін.) та відомими західними промоторами *Ukrainian studies* (Е. Кінаном, Д. Сондерсом, Ф. Сисінім, А. Каппелером, Е. Вілсоном та ін.); успішно функціонують численні спеціалізовані наукові установи чи їх структурні підрозділи (Національний науково-дослідний інститут українознавства, Інститут історії України, Український інститут національної пам'яті, Український центр культурних досліджень тощо). Л. Зашкільняк установив, що впродовж 1993–2003 рр. дисертаційні роботи в галузі історичних наук склали 1/3 усіх захищених дисертацій, а кількість історичних періодичних видань зросла в 9 разів (Зашкільняк, 2004, с. 17). Підраховано також, що за останнє десятиліття ХХ ст. було надруковано 379 назв навчальних видань з історії для вузів, серед них безпосередньо: 167 — з історії України, 52 — із всесвітньої історії (Зякун,

2000, с. 17). Зрештою, відбулося вісім Міжнародних конгресів українців, в яких взяли участь сотні дослідників зазначеної тематики із десятків країн світу.

Розбудова «незалежної» версії української історії та культури була основа на теоретичній схемі «України-Руси» М. Грушевського, яка підкреслювала значення переважно політичного наступництва та відповідає логіці, радше, примордіалістського підходу. При цьому найбільш пропагованими виявлялися символи, історія та мова «українського» етносу як титульного. Інші етноси мали задовольнятися фактом приналежності до української політичної нації та мінімальним обсягом можливостей у сфері мови, освіти та культури. Такий підхід, крім іншого, дозволяв правлячим елітам швидше і безпечніше «унезалежнити» матеріальні ресурси, які залишилися після розпаду СРСР. Його рецидиви дотепер зустрічаємо в офіційних документах. Наприклад, у затвердженій МОН влітку 2015 року «Концепції національно-патріотичного виховання» наголошується на ідеї «української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації».

Наслідком примордіалізму по-українськи стала до певної міри архаїзація образу України, укоріненому в минулому і слабо пов'язаному із сучасністю. Тим то так важко дається європеїзація сприйняття українців в останні роки. З іншого боку, в умовах безальтернативності (наприклад, вагомих соціально-економічних досягнень), саме відчуття належності до єдиної української культури нині об'єднує близько 70% всіх громадян України (проти 56% 2006 р.). Розрив помітний лише між Донбасом та всіма іншими регіонами. Належність до української культурної традиції визнала значна частина двомовних і російськомовних українців (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 10).

На наш погляд, зміна спрямування ідентифікаційного тренду «від політики до культури» більше відповідає вже логіці конструктивістського підходу до націотворення (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум). У цьому

нема нічого дивного, адже роль і значення держави, точніше, сучасного типу бюрократичної держави, здатної активно «впливати на своїх громадян та мобілізувати їх для власних цілей (Гобсбаум, 1998, с. 133) як привілейованого маркера й провідника такої ідентичності в епоху глобалізації постійно зменшується, зате зростає значення різноманітних інституцій культури. Натомість, в українських реаліях важко переоцінити роль незалежної держави, завдяки якій за 20 років українці здійснили досить таки помітну еволюцію від «unexpected community» до більш-менш усталеної політичної нації.

Сутність конструктивістського підходу полягає, як відомо, у «винайденні традиції» як основи для групування людей у межах модерної нації. Основні тонкощі цього процесу дуже змістовно описані Е. Гелнером: «Зазвичай націоналізм здійснює свої походи під прапором народної культури. Його символіка формується з ідеї здорового, первозданного, активного способу життя селянства, народу... Якщо націоналізм досягає успіху, він усуває чужу високу культуру, але не замінює її старою місцевою низькою культурою; він відроджує або винаходить власну місцеву високу (писемну та забезпечену фахівцями) культуру, і саме таку, що пов'язана з традиційними місцевими звичаями і діалектами» (Гелнер, 2003).

На наш погляд, реалізація «нового» підходу може зіткнутися з низкою «старих» труднощів (утім, типових для всіх спільнот, які нині активно «донаціоналізовуються»). Передусім, на відміну від кінця ХІХ — початку ХХ ст. у ХХІ ст. актуальним є не стільки механічне «винайдення традиції» за випробуваними зразками, скільки її *осучаснення*. У нашому випадку йдеться про *усвідомлене* та відкрито артикульоване зосередження пошуку витоків народу, держави та культури не на періоді середньовіччя, а на ранньомодерній добі. У такий спосіб має бути врахована ситуація не менш як подвійного розриву історико-культурного континуїтету — у ХІІІ–ХV ст. і ХVІІІ ст. — та зміни правлячих еліт (боярсько-князівської та козацько-старшинської), про які детальніше йтиметься в розділі 3. Унаслідок чого під

виглядом «прадавніх» більш-менш безперервні визвольні змагання транслиували національно-патріотичні символи, звичаї, факти і персоналії, у кращому разі, «реставровані» у ХІХ ст. Семантична аутентичність народної художньої творчості та декоративно-ужиткового мистецтва натомість втрачалася. Один із найвідоміших його дослідників Вадим Щербаківський зазначає щодо семантики зображення «дерева» у настінних розписах: «Ясно, що жінки, які малювали ці дерева, тепер в Україні зовсім не уявляли собі колишнього символічного і магічного значення цього малюнку, але вони малювали бо так годилося згідно з давньою традицією, бо так малювали їхні матері і казали їм, що годилося малювати саме так, а не інакше» (Щербаківський, 1980, с. 23). Деякі сучасні дослідники взагалі намагаються пояснити подібність орнаментів на гончарних виробих сформованих десятиліттями навчання і практики автоматичністю та неусвідомленістю ремісничих дій, що здійснювалися без участі свідомості («руки самі роблять»), а лише із залученням образної пам'яті (Калініна, 2009, с. 18–19). До цього слід додати факт економіко-організаційного та технологічного поступу народних промислів — від кустаря-одинака, що працює на замовлення, до майстерні, яка орієнтується на ринок і «підганяє» під нього (а також власні виробничі можливості) форму і оздоблення власної продукції.

По-друге, ризикнемо припустити, що національній українській культурі не вистачає характеристик масової культури. Щось подібне спостерігалось у перші десятиліття ХХ ст. Проте, у той час, йшлося, радше, про змістовну кризу — неприпустимо спрощеного, етнографічного, провінційного спрямування (порівняно з величиною та розмахом завдань національного будівництва) щойно конституюваних жанрів національного українського театру, красного письменства, музики тощо. У перші десятиліття ХХІ ст. йдеться, на наш погляд, про проблему недостатньої технологічної досконалості більшості художніх жанрів, відтак, недостатньої зручності їх форми для поширення серед гранично широкої аудиторії, а також ослабкої видовищності. Ті окремі вітчизняні художні феномени, які цим

критеріям відповідають («Океан Ельзи», Вірка Сердючка), не тільки набули величезної популярності, але й продемонстрували здатність успішно експансіонувати в російській культурний простір. Трапляється навпаки — певне культурне явище може набути величезної популярності поза будь-якого опертя на вітчизняний культурний ґрунт, лише завдяки кон'юнктурності та «попсовості». Так сталося з групою «Гриби», Потапом і Настею, чії музичні кліпи на Youtube з десятками мільйонів переглядів, за нашими спостереженнями, є абсолютними лідерами серед українських музик.

Точніше кажучи, у більшості випадків національна культура України продовжує функціонувати або як спрощено-народна, або надто висока (представлена, наприклад, творчістю О. Забужко, А. Куркова, С. Жадана, від яких у захваті і вітчизняні, і зарубіжні інтелектуали, а не масовий читач). Зрозуміло, що для масовізації культури потрібна складна й витратна виробнича та маркетингова інфраструктура. Однак чи стала вона вирішальною для успіху найвідомішої на сьогодні книги про російсько-українську війну — Сергія Лойко «Аеропорт», написану відомим американським журналістам російського походження?

Прикінцевою метою розвитку національної культури має стати «напружене творення Духовної Суверенності» (Маланюк, 1959, с. 24). Досягнення цієї мети не слід сприймати надто спрощено — мовляв, ми маємо збудувати дві стіни: на кордоні із Росією та всередині самих себе.

На наш погляд, існують три можливих стратегії (у сенсі гранично широкого підходу) розвитку національної культури. У сучасній Україні представлені усі три. Ба більше, усі вони тією чи іншою мірою укорінені в до-, модерних, і постмодерних пластах вітчизняної культури, через що мають і широке поширення, і стійкість до видозмін.

Першу стратегію ми можемо назвати стратегією *реанпріації*, або, простіше, «*перепривласнення*» новою парадигмою добре відомих фактів, імен чи подій. (За приклад може слугувати оголошення однієї з найвідоміших у світі енеолітичних культур «трипільською», хоча в англійській традиції вона

більше відома як The Cucuteni-Tripolye culture, за місцем першої знахідки поблизу румунського селища Кукотені, десятиліттям раніше за відкриття В. Хвойка поблизу селища Трипілля). Подібні стратегії поширені на початкових етапах розвитку того чи іншого напрямку в науці чи мистецтві. Їх можна назвати відгомонам типових для домодерних суспільств практик захоплювати виключно силою, незважаючи на юридичні підстави. Але на більш пізніх етапах, які вимагають створення оригінального творчого продукту, такі стратегії легко обертаються і на імітацію справжньої науково-творчої діяльності, і на пряму фальсифікацію (на кшталт штучного здавнення проф. С. Фудзимурою витоків японської культури, яке спричинило чи не найгучніший археологічний скандал початку 2000-х рр.).

Друга стратегія, дуже принагідна для вирішення проблеми осучаснення культурних продуктів, вимагає *інтерпретації*, збереження певної автентичності змісту в культурному артефакті й усвідомленості у його використанні. Застосування інтерпретаційної стратегії можливе в найрізноманітніших сферах — від історичної і публіцистичної літератури до дизайну та одягу. Успішним зразком інтерпретаційної моделі ми вважаємо фінал Євробачення в Києві в травні 2017 року.

Інтерпретаційна стратегія має свою протилежність. Часто-густо ми маємо справу із простою *стилізацією*, адаптацією до наявних модних трендів із втратою змістовного наповнення. Колись це було наслідком цілеспрямованого проведення щодо України політики «малоросійства» (Є. Маланюк). За часів незалежності з суто кон'юнктурних причин і через невміння означену політику взагалі організувати належним чином, також впадали у подібну крайність — продукування квазінаціональних культурних симулякрів на кшталт сосисок «Козацькі». В обох випадках спостерігалася низка конкурентноспроможність української культури порівняно з російською, внаслідок чого її межі виявилися набагато вужчими за територіальні кордони держави Україна. Другу стратегію можемо визнати домінантною настільки,

наскільки вагомою є частка Модерну в українській культурі першої чверті XXI ст.

Третя, постмодерна, *стратегія креації*, себто створення цілковито нового, оригінального продукту, якій в міру свого глобального поширення починає асоціюватися з певною національною приналежністю, дуже важко торує собі шлях, адже постійно наштовхується якщо не на брак ідей, то на нестачу фінансових і матеріальних ресурсів або недосконалість організаційних можливостей. Наприклад, останніми роками з'явилась багато суто українських соціальних мереж. Розробники деяких з них (ukropen.net) запевняють, що свої платформи вони робили «з нуля». Проте, ані пересічні українські, ані іноземні інтернет-користувачі масово не поспішають у ній реєструватися.

Попри усі труднощі, побіжний погляд на розвиток української культури в останні 3–4 роки засвідчує його виразну національну спрямованість, зосередження на трансляції власної культурної самтотожності. Це означає, що в умовах війни та економічної кризи було використано єдину можливість для такого розвитку — його концентрацію на певних напрямках. При цьому конкретні культурні політики поєднували (іноді вдало, іноді ні) як заборонні, так і стимулюючі інструменти, що відображало дуже своєрідний консенсус у цьому питанні між радикальними націоналістами і поміркованішими націонал-лібералами. Небезспішне збурення нової українізації хвилі у суто політичній площині, на наш погляд, відображало домовленість всередині правлячих кіл щодо здійснення радикальних реформ переважно у сфері духовної культури, нецікавій для них з економічної точки зору та безпечній з точки зору політичної.

Електронні медіа. Аналізуючи мовно-медійні практики просування української ідентичності у найважливішій нині сфері — електронних медіа — слід мати на увазі, що, як і раніше, найбільші електронні медіа-ресурси, зокрема найрейтинговіша «велика шістка» телеканалів, належать не державі, а контрольованим олігархам холдингам – «1+1 медіа» І. Коломойського, У.А.

Inter Media Group Д. Фірташа, StarLightMedia В. Пінчука, «Медіа група Україна» Р. Ахметова. За останніми оцінками Інституту масової інформації (ІМІ) та «Репортерів без кордонів», восени 2016 р. вони контролювали 76,25% телевізійного ринку України (Mediaownership monitor Ukraine, 2016). Державний UA: Перший (колишній УТ-1, Перший Національний), хоча й забезпечує найбільше покриття території країни (97%), так і не зміг утриматися серед десятки телелідерів, попри вдалий ребрендинг за керівництва Зураба Аласанії.

Олігархія здійснює на медіа-простір суперечливий вплив. З одного боку, залежність від великого капіталу призводить до його переповнення надлишковою кількістю замовної «джинси». Щоправда, найвищий рівень замовних матеріалів у позавиборчий період — до 30% — експерти фіксують у регіональних друкованих та електронних ЗМІ, які підтримки цього самого капіталу позбавлені (Аналітичний звіт моніторингу регіональних ЗМІ Інституту демократії імені Пилипа Орлика, 2016). З іншого боку, забезпечується незалежність телебачення від влади. Недарма, згідно з оприлюдненими 2016 року плівками прослуховування телефонних розмов, В. Янукович не цурався просити І. Коломойського про сприятливіше для влади висвітлення політичних подій на підконтрольному телеканалі.

Попри всі економічні і політичні протиріччя, олігархат, оснований на нинішній економіко-політичній моделі отримання прибутків від природної ренти та бюджетних потоків, не бажає руйнування ані України ззовні, ані її системного та глибинного реформування. Тому війна на Донбасі на провідних телеканалах подається не як громадянська, а як боротьба проти зовнішнього ворога. Натомість постать Президента Порошенка практично не критикується (Кузнецова, 2016). Можливо, останній розраховує через свою буцім то відстороненість від складних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів краще виглядати в очах електорату під час президентських виборів весни 2019 року.

Схожі медіа-практики забезпечують суспільний консенсус з найпринциповіших політичних питань. Від самого початку гібридної війни України з РФ саме консолідований медійний фактор, як на нас, постав одним із важливих чинників краху «руської весни» в 6 із 8 областей Сходу та Півдня України. За даними опитувань, проведених Центром Разумкова влітку 2016 р., майже половина (49%) опитаних вважають конфлікт на Сході загарбницькою війною Росії проти України, а лише 15% — громадянським конфліктом між проукраїнські та проросійські орієнтованими жителями України. Оцінка конфлікту як громадянського поширена лише на Донбасі (25%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 17).

Для кращого розуміння цих показників слід згадати, що українська аудиторія традиційно критичніше ставиться до офіційних ЗМІ, ніж російська. Як свідчать опитування Київського Міжнародного інституту соціології, рівень довіри до вітчизняних ЗМІ постійно зменшується. Причому в Західному регіоні України повністю довіряли українському ТБ 26% опитаних, а у Східному (разом із Донбасом) — лише 10%. До речі, охоплення Східного регіону російським інформаційним контентом не перевищувало середньоукраїнські показники, коливаючись у межах 18–23% (КМІС. ЗМІ і довіра до російських і українських ЗМІ, 2014]. У сфері електронних медіа 2013/2014–2017 рр. ми виокремлюємо такі тенденції, які прискорюють формування української ідентичності.

1. *Помітне збільшення впливу на медіа-простір незалежних «акторів», особливо в суспільно-політичній царині і новинному контенті (censor.net, pravda.com.ua).* При цьому значна кількість «нюсрумів» із вітчизняного ТОП-15 оснований на друкованих та електронних ЗМІ, контрольованих олігархами (segodnya.ua, tsn.ua, korrespondent.net). Телебачення, яке від 2000-х рр. інформаційно впливало на аудиторію завдяки не тільки новинам, але і якісними політичними шоу, останній рік утримує рейтинги виключно завдяки засиллю розважального контенту. На всіх основних каналах телесеріали, художні фільми та розважальні програми в цілому займали останніми роками

2/3 мовлення, демонструючись, переважно, у прайм-тайм. Частка інформаційних програм становила всього 9% ефірного часу.

Зазначена тенденція означає, що олігархічні угруповання поступово втрачають владу над українським суспільством в частині можливостей маніпулювання «порядком «денним». Існують дві причини цього явища. По-перше, зрозуміло, відбуваються для всіх постреволуційних країн процеси циркуляції еліт та повної чи часткової заміни політичного класу. По-друге, стан медіа-простору відображає ситуацію «медіа-стрибка», який триває від 2014 року. Усі без винятку успішні актори є україноцентричними, проте не суцільно україномовними.

2. *Зміни в характері користування соціальними мережами.* Йдеться, передусім, про збільшення кількості споживачів соціальних мереж Facebook, Twitter. На перший погляд, це продовження тренду минулих років, коли чисельність фейсбучної аудиторії зростала на 700–800 тис. користувачів, аж поки не досягла в 2015–2016 рр. 40% від загальної чисельності користувачів Уанету (Gemius Україна. Как растет аудитория соцсетей в Украине, России, Турции и других странах, 2015). Влітку 2017 року вона оцінювалась у рекордні 9–10 млн. користувачів, або понад 50% української інтернет-аудиторії, які відвідували її хоча б 1 раз за останні 30 днів. Питома вага Твіттер серед вітчизняної інтернет-аудиторії була оцінена в 35,81% (StatCounterGlobalStats. Social Media Stats in Ukraine, 2017). Проте дана оцінка нам здається суттєво завищеною.

Позаяк, за даним дослідницької компанії Gemius, яка порівнювала розвиток популярних соціальних мереж у таких країнах, як Туреччина, Данія, Росія, Румунія, Угорщина, Білорусь, найбільш соціально активною виявилася саме Туреччина, для України йдеться про нові стандарти мережової активності. Розважальна модель користування соціальними мережами, репрезентована російською «Вконтакте», замінюється суспільно-політичною та діловою моделлю, репрезентованою англomовними соціальними мережами. Причому, використовують цю модель рівною мірою не тільки

громадські активісти й організації, але й представники влади (ще рік-два тому це викликало лише жарти). Російські ресурси — vk.com, mail.ru, odnoklassniki.ru, поряд із google.com та youtube.com — ще навесні 2017 року займали верхні місця у переліку найвідвідуваніших сайтів на території України. Чималою мірою це явище було спричинене ситуацією «вимушеного дозвілля», коли саме Всесвітня Мережа залишається чи не єдиною фінансово доступною пересічному українцеві формою проведення вільного часу.

Заборона названих Інтернет-ресурсів українською владою у середині 2017 року суспільна думка здебільшого не сприйняла, але більшість провайдерів її виконали, вже восени 2017 року вона стала доконаним фактом. Мотиви виглядають дійсно поважно — сприяння спецслужбам Росії у збиранні персональних даних та особистого листування громадян України, що створює необхідні умови для їх вербування, організації каналів збору інформації про пересування техніки й особового складу Збройних Сил України, що беруть участь у проведенні антитерористичної операції на Сході України, поширення недостовірної, неповної та упередженої інформації про країну тощо ([Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України](#), 2017). Звичайно, завдяки доступності різноманітних анонімайзерів, ця заборона не усуне їх з українського медіа-простору, проте очевидно зменшить рейтинги. Компанія Gemius, наприклад, ставила влітку 2017 року «Вконтакте» лише на 5-те місце серед найпопулярніших сайтів Уанету ([Gemius. Популярні сайти Уанету в серпні 2017 року](#), 2017). Дані Kantar TNS СMeter також свідчать, що хоча третина українських інтернет-користувачів продовжує активно сидіти на vk.com, це лише 10 місце серед найпопулярніших українських сайтів. Ресурс Однокласників (Ok.ru) взагалі зник із ТОП-25 цієї компанії з моменту блокування (KantarsTSN. Рейтинг популярних сайтів за серпень 2017, 2017).

3. *Поступове витиснення російських електронних ЗМІ, а також виготовленого у Російській Федерації контенту.* Про це свідчать [результати](#) всеукраїнського соціологічного дослідження організації Internews Network в

межах проекту USAID «У-Медіа» у 2016 р.: перегляд російських теленовин зменшився з 27% у 2014 р. до 6% у 2016 р., перегляд онлайн-новин — з 21% до 11%. Нині російському ТБ, інтернет-ресурсам, радіо та газетам довіряють від 2 до 5% українців (Інститут масової інформації. Українці масово відмовляються від російських ЗМІ — дослідження, 2016). Результати опитування мешканців Півдня та Сходу України, яке було проведено 2017 роках компанією GfK, засвідчило 6% зменшення лише за один рік використання суто російськомовних медіа і в цих, найбільш проблемних регіонах (Детектор медіа. Інститут масової інформації. На Півдні і Сході України зменшується використання суто російськомовних медіа, 2017).

Прискорення цього тренду нашоується на численні фінансово-технологічні проблеми розширення виробництва оригінального національного контенту, а також узвичаєні практики використання ЗМІ російської мови. Утрату довіру до власних ЗМІ РФ намагається, зокрема, компенсувати активізацією армії тролів і ботів в Інтернеті. Найбільшою мірою, як переконливо доводять дослідники з [«Texty.org.ua»](http://Texty.org.ua), підігриваються радикально-патріотичні настрої. Зокрема, експлуатується образ Козака в сучасній інтерпретації — Добровольця, Бійця АТО або Повстанця з неодмінним оселедцем, але в камуфльованому однострої, тактичних окулярах, із закликами до тотальної боротьби на фоні фотографій зброї, колажів з палаючими будинками органів влади тощо. Схожа активність розслідується в американському сегменті Фейсбука як частина російської компанії по втручанням в тамтешні вибори. Проте масштаби там виявились значно скромнішими. У період з червня 2015 року по травень 2017 року опубліковано близько 3000 постів політичної реклами, які робилися через 470 несправжніх сторінок і аккаунтів, керованих з єдиного центру на території Росії (Lee, 2017).

Моніторинг семи найрейтинговіших телеканалів, здійснений громадянськими активістами у жовтні 2016 року, засвідчив, що частка програм українською мовою в телеефірі за останні роки практично не

змінилася (приблизно 30%), хоча 2011 року вона сягала лише 22%. У той же час є стійка тенденція до зростання числа двомовних програм (2013 рік — 18% часу, 2016 році — 35%). Тривалість суто російськомовних програм дещо знизилася і становила 34,4%.

Зміни до законодавства 2017 року (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації») передбачають 75% державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60% — для місцевих, а також 75% державної мови для програм новин на ТБ.

Ще раніше, наприкінці 2016 року, було запроваджено квоти для радіоефіру. Відповідно до змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» до 2020 року передбачено трансляцію щонайменше 35% пісень українською мовою та вести протягом доби щонайменше 60% програм українською мовою. Для порівняння — на початку 2010-х рр. цей показник не перевищував 5%.

Державний регулятор — Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення — за рік відрпортувала, що обсяг пісень українською на загальнонаціональних радіостанціях перевищував 25% квоту та мав тенденцію до зростання 35–37% до кінця 2017 року. Обсяг пісень українською мовою перевищував квоту в ефірі місцевих і регіональних радіостанцій значно суттєвіше та коливався у межах 29% на підконтрольній Україні частині Луганської області до 82% у Рівненській області. Загальнонаціональні радіостанції перевищували 50% квоту на обсяг ведення передач українською мовою. Обсяг ведення передач в ефірі місцевих і регіональних радіостанцій досягав у середньому 88%. Найнижчим він виявився у Херсонській області (66%). Узагальнений показник в 45% у I півріччі 2017 року мав тенденцію до зростання порівняно з II півріччям 2016 року (42%) (Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, 2017).

Може здатися, що «золотий вік» радіо, який формально припав на 1920–1940-і рр., уже давно минув. За нашими особистими спостереженнями, радіомовлення дуже активно впливає на публічний мовний простір, адже важко знайти крамницю, заклад харчування, торгівельно-розважальний центр чи громадський транспорт, звідки на доволі значну відстань і для значної кількості людей упродовж всього дня не лунала би музика.

Проблемних трендів у сфері електронних медіа ми виокремлюємо також три.

1. *Домінування в українському сегменті Інтернету російської мови.* Згідно з дослідженням Станіслава Свідлова «Становище української мови в українському сегменті Інтернету», серед найпопулярніших в Україні сайтів україномовні сайти складають трохи більше однієї десятої, приблизно третина — двомовні, решта (приблизно 60%) — російськомовні (Свідлов, 2017). Частка російськомовних сайтів зменшується дуже повільно. Україномовні сайти домінують тільки серед сайтів, пов'язаних з державою, освітою та літературою. Приблизно 70% заходів користувачів з України відбувається на російську Вікіпедію (проте вона значна більша за обсягом). Російська мова також домінує і в соціальних мережах, проте частка української мови серед ТОП-400 українських користувачів мережі Facebook становить щонайменше 40%.

2. *Недостатньо якісним залишається зміст військової пропаганди і контрпропаганди, хоча в її організації порівняно з 2014 роком відбувся якісний стрибок.* Якщо у 2014 р. головними ньюсмейкерами із «зони АТО» були волонтери та солдати, котрі дописували у «Фейсбук», то нині ЗМІ відтворюють офіційні версії того, що відбувається, на основі щоденних брифінгів в АП. Значення цього факту складно переоцінити. Адже однією з причин поразки Росії в Першій Чеченській війні (1994–1996) є саме те, що більшу частину інформації щодо її перебігу федеральні телеканали подавали з «чеченської сторони». Але, на відміну від пізнішої російської моделі повного підпорядкування ЗМІ державі, народжені війною вітчизняні

інформаційно-аналітичні співтовариства (sprotyv.info, InformNapalm.org та ін.) продовжують співпрацю з апаратом РНБО, легалізовану підписанням відповідних меморандумів.

Висвітлення воєнних подій на Сході України унаочнює принциповий недолік постреволюційних вітчизняних медіа — їх недостатню інтегрованість у глобальний інформаційний простір. Зокрема, офіційні репортажі та коментарі зі Східного фронту звучать здебільшого українською, інколи російською мовами, і розраховані тільки на українських глядачів. Українським є рівень їх візуального наповнення (при цьому існує безліч відеоматеріалу з палаючою ворожою технікою, вбитими ворогами, зруйнованими укріпленнями, який дуже спонтанно стає доступним в Інтернеті). Крім того, офіційна інформація часто є недостатньо оперативною.

Саме це змушує іноземні ЗМІ шукати свіжу інформацію на російських джерелах, які активно запозичують її із сепаратистських ресурсів (Інформаційний опір, 2015). Така ситуація є небезпечною з ідеологічних міркувань та прикрою із культурологічної точки зору. Невід’ємною складовою гібридної війни між Росією та Україною є постійні інформаційні кампанії, які відбуваються в гранично широкому спектрі тем — від звинувачень у крадіжках Україною транзитного газу до твердження про належність росіян та українців до єдиного народу. Поширені з часів Другої світової війни репресивні механізми позбавлення фізичних можливостей отримання інформації від ворогуючої сторони можуть застосовуватися і нині (заборони трансляції російського телебачення). Проте, матимуть вони лише частковий ефект. У XXI ст. в інформаційних війнах перемагає той, хто примушує супротивника дивитися на світ власними очима завдяки вдало змістовно спродукованим соціокультурним міфам, поширюваним найсучаснішими технічними засобами, у найдоступніших формах.

Нарешті, втрачається слушна нагода скористатися типовою для глобальної масової культури кон’юнктурністю, щоби закріпити за Україною окрему самотню нішу. Розмах втрачених можливостей демонструє нам

порівнянням з успіхом «медіа-джихаду» «Ісламської держави», який допомагає їй багато років не тільки боронитися від незрівнянно могутнішої за всіма видами ресурсів коаліції західних і деяких арабських країн, але успішно діяти на ворожій території (Васильєв, 2016).

3. *Національний медійний продукт залишається недостатньо конкурентоздатним.* Практично незадіяні в сфері вітчизняних електронних медіа креаційні стратегії. За нашими особистими спостереженнями, чи не єдиний успішний їх приклад — відродження жанру патріотичного блогінгу (facebook-аккаунт координатора групи «Інформацій опір» Дмитра Тимчука від 2014 року залишається дуже впливовим ньюсмейкером ситуації на Сході України, навіть для солідних і офіційних видань). Уже очікує на друге видання книжка, складена із постів донедавна нікому невідомого блогера-аматора із ніком «Горький Лук» (який, до речі, дуже красномовно відображає нахабний стиль його публіцистики).

Високі рейтинги популярних телешоу «Холостяк», «Мастер-шеф», «Битва екстрасенсів» доводять успішність адаптації до української аудиторії їх західних першозразків, підтверджуючи нашу тезу про потребу в технологічній масовізації національної української культури. Але поки що найпопулярніший за сьогодні серіал, який позиціонує себе як «файна патріотична комедія» — «Останній москаль» — поступається за популярністю російській «Кухні». У серіалах «Готель «Галіція», «Одного разу під Полтавою», «Танька і Володька» комерційного кітчу більше, навіть, ніж стилізації (не кажучи про інтерпретацію). Для розвитку даного, найзатребуванішого, ТВ-сегменту надано законодавчі преференції (наприклад, через заборону великої кількості аналогічних конкурентоспроможних російських продуктів). Однак на додачу потрібні зміни і в редакційній політиці найрейтинговіших телеканалів, і різке збільшення їх фінансування.

Значно гірші справи у «великого» кінематографа. Підтримка українського кіно обмежується прийняттям «Закону про державну підтримку

кінематографії». Щоправда, впроваджено цільову Програму, в яку за результатами конкурсного відбору включено на 2016–2017 рр. 82 кінопроекти, проте її фінансування є замалим. Не дивно, що згідно до річних звітів Держагенції з питань кіно на її сайті (dergkino.gov.ua), у 2011 р. було завершено 3 ігрові фільми, 2012 р. — 11, 2013 р. — 14, 2016 — 9.

У сучасних умовах для того, щоби повторити успіх «Землі», замало нового Олександра Довженка. Треба ще, принаймні, 15 мільйонів доларів, які склали бюджет «Мільйонера з трущоб». На перший погляд, це дуже складно зробити в умовах економної скрути. Однак восени 2017 року касовий успіх двох вітчизняних фільмів — «Dzidzio контрабас», «Сторожова застава» — довів, що за значно менші кошти Україна може знімати повнометражні фільми, які швидко окупують себе в прокаті. У два попередні роки тільки знята за допомогою нідерландських кінематографістів повнометражка «Плем'я» збирала найпрестижніші кінопремії, але так і залишилася не цікавим широкому загальному продуктом високої культури з низьким впливом на національну свідомість і культуру.

Натомість у *кінопрокаті* намітилася стійка тенденція до збільшення частки фільмів, що демонструються в прокаті з дублюванням чи озвученням українською мовою. Якщо в 2014 році питома вага таких фільмів становила 65%, то в 2016 році — 88%. Частка фільмів з російським звуком знижується і становила 2016 року менше 4%. Якщо рахувати не за назвами, а за числом фільмокопій, в прокаті перевага української мови є ще відчутнішою. 2016 року 92% від загального числа фільмокопій в прокаті демонструвались українською (дубльовано 75%, озвучено 17%).

Слід також констатувати нерозкритий націотворчий потенціал *вуличного мистецтва*. На наш погляд, воно вповні відповідає критеріям доступності та масовості, а з іншої сторони, не потребує надто капітальних матеріальних витрат для спорудження. Особливе значення має, на наш погляд, вулична скульптура. Адже з'ясовано, що в багатьох культурах знаки «твердої пам'яті», навіть в медійну епоху, виявляються більш впливовими, більш

продовжуваними у своїй дії, ніж знаки «м'якої пам'яті» (у формі художньої літератури, публіцистики, кінодокументалістики тощо). Достатньо просто додержуватися усталених тенденцій і розміщувати в українських містах і містечках національно зорієнтовані скульптурні зображення (найкраще — на місці меморіальних пам'яток радянської епохи) за подобою пам'ятника українським галушкам у Полтаві.

Значно більше проблем у сфері друкованих ЗМІ. У статистичному бюлетені Держкомстату «Засоби масової інформації та книговидання в Україні в 2016 році» наведено такі дані. За кількістю видань однозначною є перевага української мови: 2010 року 51% газет були за назвами і мовою українськими, 2016 року — 60% (російськими відповідно 37% та 28%). За наведений період кількість газет українською скоротились на 180, а російською — 374, себто двічі менше. Але картина змінюється, якщо поглянути на річний тираж газет: 2016 року 63% припадало на видання російською мовою, лише 33% — українською.

З іншими періодичними виданнями (здебільшого журналів) така ж картина: маємо кількісну перевагу видань української порівняно з російською лише за назвою та мовою (39% проти 18% 2010 року, 38% проти 12% 2016 року). Але за загальним річним тиражем 2016 року українською видавалося лише 19% журналів, російською — 70,5%. За період 2010–2016 рр. питома вага загального річного накладу періодичних видань російською мовою впала тільки на 6%.

Кількість книжкових видань 2010 року склала: українською — 66%, російською — 25%, 2016 року — українською 70%, російською — 19%. Загальний наклад виданих 2010 року українською — 55%, російською — 40%. 2016 року за цим показником позиції української мови зміцнились ще більше: 69% та 25% відповідно. Проте існують дві перестороги — більше половини накладу видаваних в Україні книжок припадали на навчальні книги, які в Україні в абсолютній більшості друкувались українською останнє десятиріччя. Більшість продукції для книжкового ринку імпортувалася з Росії

й приваблювала читача низькими цінами, зумовленими масовими накладками та економічними преференціями, та популярними авторами маскультуру. Її доля оцінювалась у щонайменше 80%.

Суспільно-політичні реалії 2013–2017 рр. додатково стимулювали попит на історичні книги, актуальну публіцистику, причому, українською мовою та українських авторів. Вітчизняні книговидавці одноставно наголошують, що загальна частка російської книги на українському ринку зменшилася з 80% до 50–60% (Віннічук, Казанцев, 2017). Щоправда скорочення російського книжного продукту було спричинено не тільки зростанням патріотичних настроїв серед жителів України, але суттєвим зменшенням книжкового експорту з РФ через девальвацію гривні та його законодавче обмеження. Крім того, кількомільйонна російськомовна аудиторія залишилась в окупованих Криму та частині Донбасу.

Державна підтримка українського книговидання також здійснювалась мінімальними фінансовими ресурсами. У державному бюджеті на 2016 рік на програму «Українська книга» було передбачено тільки 42 млн грн. До проекту переліку увійшли 237 видавничих проектів від 83 видавництв. Утішно лише, що державна влада правильно розуміє стратегічний напрям розвитку вітчизняної видавничої справи. Його зазначено у статуті Українського інституту книги, створеної 2017 року державної установи, «що створює організаційні, адміністративні та культурологічні умови для перетворення вітчизняної видавничої справи на культурну індустрію європейського зразка».

Найскромніші зміни сталися, беззаперечно, *в царині одягу та символіки*. Хоча сам факт «українізації» дотепер мало нею охопленої культурної сфери є позитивним. За даними компанії TNS, яка відстежує відповідні тенденції від середини 2014 року, етнонаціональні елементи прикрашають одяг, автівки, будинки та інтер'єри приблизно третини українців. Понад 70% мешканців України ставляться до цього позитивно або нейтрально (За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з

українською символікою, 2015). Утім, просування модного тренду *Made in Ukraine* за кордон, наприклад, через колекцію «Весна 2015 року» від Валентино не вийшло за межі вже звичної для «глокалізації» зразка 2000-х рр. актуалізації локальної «екзотики». У самій Україні найуспішніше спрацьовує інтерпретаційна стратегія *«репліки українського»*, умілого накладанні етнонаціональних елементів не тільки на одяг, але й на прикраси та речі. Її націотворчі можливості зумовлюються ідеологічної прийнятністю для абсолютної більшості соціальних груп і регіонів (на відміну, скажімо, від маршів із смолоскипами, які гірше сприймаються суспільством і викликають непотрібні асоціації). Не дивно, що у 2007 року на День Вишиванки у національний одяг вбралися лише кілька десятків студентів Чернівецького національного університету, а 2015–2017 рр. у святкових заходах взяли участь мільйони людей по всій Україні.

Мова. Не можна говорити, що незалежна українська держава не опікувалась українською мовою. Проте, її розвиток виявився доволі обмеженим лише сферами освіти та державного управління. В інших сферах, зокрема медійній, поступ української мови виявився цілковито залежним від ринковою кон'юнктури. Відтак, показник мови нині не є провідним у самоідентифікації українців. В усякому разі, визнає українську рідною лише відносна більшість громадян (до 60%). Це менше, ніж прихильників суто політичної самоідентифікації як мешканців країни, яку б вони обрали як Батьківщину (понад 70%), або суто культурницької (ототожнення себе з українською культурною традицією (приблизно 70%).

Проте у 2013/2014–2017 рр. ситуація для розвитку української мови склалася сприятливо — як через зміну влади після революції Гідності, так і через зменшення гостроти мовного питання. Як засвідчують дані лонгетюдного дослідження Центру Разумкова, за останні 10 років разюче збільшилася кількість тих, хто підтримує конституційний статус української мови як єдиної державної й офіційної мови (56% проти 35%), а прихильників державної двомовності поменшало (14% проти 37%) (Центр Разумкова.

Ідентичність громадян України, 2016, с. 9). Можливо, таким чином далася взнаки щоденна багаторічна практика її застосування на роботі та навчанні. Питання двомовності втрачає актуальність, натомість виникає нагальна проблема форм і засобів подальшого розширення сфери впливу української мови, яке «підтягнуло» би мовні показники до інших маркерів сучасної громадянсько-політичної ідентичності, а заразом, підняло би її реальний рівень.

Одним зі значних факторів утвердження української мови залишається середня освіта. У школах, де навчання в усіх класах ведеться українською мовою, навчалися у 2015/16 навчальному році 84,85% школярів. У школах з російською мовою навчання навчалися понад 6% учнів, у «змішаних» школах (переважно з російською і українською мовами навчання) – понад 8%. У чотирьох областях України освіту в школах з державною мовою навчання здобувають менше 2/3 школярів. Це Донецька (36%), Одеська (46%), Луганська (50%), Харківська (65%)

Разом із тим, можемо особистим досвідом підтвердити побоювання громадських активістів про те, що у багатьох формально українських школах, особливо на Сході та Півдні країни, виховна робота, а почасти і навчальний процес де-факто здійснюється російською. Ще гірша ситуація в закладах позашкільної освіти (особливо в музичних і спортивних школах).

Натомість, в органах державної влади в цілому дотримуються статусу української мови як єдиної державної. Волонтери «Простору свободи» зателефонували в приймальні голів усіх 24 обласних державних адміністрацій і звернулися українською мовою з питаннями, що стосуються компетенції діяльності цих місцевих органів влади. З 24 ОДА у 17 на звернення українською мовою одразу відповіли українською, у 2 (Одеська і Запорізька ОДА) — до кінця розмовляли російською, а в 5 почали розмову російською, але у підсумку перейшли на українську. Сайти з державного управління також продемонстрували найвищий рівень українізованості в Уанеті (83%).

Ситуація з правом громадян України на отримання послуг у закладах харчування українською мовою є гіршою. Лише 40% закладів мають вивіску українською мовою. Меню українською є лише в 60% досліджуваних закладів. Лише у 49% офіціанти чи бармени одразу відповідали українською мовою клієнтам, які зверталися до них українською. Ще в 10% персонал переходив на українську мову в процесі спілкування. Однак у 41% випадків персонал продовжував спілкуватися виключно російською мовою, незважаючи на українську мову клієнта. У південних і східних містах україномовних клієнтів майже завжди обслуговують російською.

Вивіска українською мовою є на 59% з 260 досліджених магазинів у 26 містах. Цінники українською мовою є в 72% оглянутих магазинів. Продавці відповідали українською мовою україномовному покупцеві в майже 44% магазинів, ще в 7% випадків перейшли на українську мову в процесі спілкування, у майже 50% випадків до кінця розмови спілкувалися російською (Рух добровольців «Простір свободи», 2017). Слід відзначити, що порівняно відомостями цих волонтерів за 2011 рік застосування української мови в сфері послуг розширилося та наразі наближається до показників громадян України, які користуються тільки (або переважно) українською мовою. У своєму черговому посланні до Верховної Ради України у вересні 2017 року президент Петро Порошенко анонсував проект, який гарантує українській мові повноправну присутність у сфері послуг на основі балансу між державною мовою і принципом «клієнт завжди правий». Допоки це питання намагаються врегулювати на користь української мови нормативними актами місцевої влади.

Висновуємо. У 2014–2017 рр. можна помітити певну послідовність і системність у поширенні мовно-медійних практик творення української ідентичності. Порівняно з першими двома десятиліттями української незалежності акценти було суттєво зміщено в напрямку «від політики до культури», що суголосно теоретичним уявленням представників конструктивістських концепцій нації.

Найпомітнішим є формальний акцент на розширенні застосування української мови як найнаочнішого, найдоступнішого для трансляції маркера національної ідентичності, крім того, найбажанішого задля зміцнення її етнонасаженої основи. Очевидним є правильне бачення головних проблем творення «духовної суверенності» української культури і адекватність відповідей на них — намагання створювати масові та сучасні україноцентричні продукти на основі творчої інтерпретації вітчизняної історико-культурної спадщини. Однак їх якість поки що є достатньою лише для часткового заповнення внутрішнього ринку, навіть в умовах активного державного протекціонізму. Більш ефективні, креаційні, стратегії винайдення інноваційних культурних феноменів головно через фінансово-економічну скруту залишаються поки що на перспективу.

Українська мова, медійні продукти та контент зміцнюють свої позиції в усіх сферах, але беззастережно домінують лише там, де домінували і раніше — держуправління, освіта, кінопрокат. Завдяки, передусім, законодавчим обмеженням, українська мова успішно поширюється в радіоефірі та телебаченні, книговидавництві, російська мова продовжує зберігати частку більшу, ніж частка російськомовного населення, в Інтернеті, друкованих медіа, сфері послуг.

При цьому практично повсюдно (від Вікіпедії до вивісок) відбувалося настільки швидке і помітне витіснення російської мови та культури («гібридна дерусифікація», як влучно схарактеризував це явище В. Кулік, суголосо різкому падінню питомої ваги етнічних росіян у населенні України), що їх доводилося компенсувати зверненням до англійської мови та латиниці. Отже, як особливість творення сучасної української ідентичності, можна визначити *етнізацію її громадянсько-політичної моделі*. Вона зрозуміла в умовах гібридної війни України та Росії, підготовлена пануванням примордіалістських підходів у націєтворенні у 1990–2000-і рр., але небезпечна новими лініями потенційної конфліктності (наприклад, між «патріотами» та «не патріотами»). Відповідно до вказаної моделі, «зроблений

в Україні» I чверті XXI ст. громадянин, може мати (і зберігати) будь-яке первинне етнонаціональне коріння, проте мусить ідентифікувати й репрезентувати себе головно через українську мовно-культурну традицію.

З культурологічної точки зору, спрямування поточних ідентифікаційних практик у сфері духовної культури можна оцінити як «*післяпостмодерне*» — одночасно у хронологічному сенсі побутування після ситуації Постмодерну, яку дуже часто локалізують у межах 1968–1998 рр., і в змістовному сенсі різкого збільшення гібридних культурних феноменів із найнеочікуванішими пропорціями домодерних/модерних/постмодерних складників. Наголосимо, що ситуація *postpostMo* є дуже поширеною для другого десятиліття XXI ст., особливо найрозвинутіших країн. Зрештою, можуть же шотландці бути одночасно націоналістами, намагаючись від'єднатися від Сполученого Королівства, та європейцями, які хочуть зберегти окреме членство у ЄС після Brexit. Уявляється, на вітчизняних теренах цей «гібрид» є наслідком зовнішніх міліарних викликів, які роблять пріоритетною ідентифікацію за принципом «свій–чужий», однаке спрацьовуватиме він доти, поки зберігатиме ситуативний і мінливий баланс саме між «етнічним» і «громадянсько-політичним».

На його тлі інтегральний показник українізованості усього мовно-медійного простору є недостатнім, його цільовий орієнтир, щонайменше, має збігатися з виокремленим нами першим, формалізованим, рівнем ідентичності населення України (понад 70%). За нинішніх темпів поступу на це знадобиться років зо 10.

РОЗДІЛ 3

РОЗДОРІЖЖЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І чверті ХХІ ст.

3.1 Культурна пам'ять України: «кінець» меморіального палімпсесту

Пам'ять про минуле для абсолютної більшості культур завжди залишалася предметом посиленої уваги. Адже вона являє собою ніщо інше, як універсальний механізм культурної трансляції, коли передається від одного покоління носіїв певної культури до іншого найзначущіша для них інформація. У нашій роботі ми виходитиме саме з такого, гранично широкого, тлумачення *культурної пам'яті*, яке належить німецькому досліднику Я. Ассману. Останній зазначав, що на відміну від актуальної, комунікативної пам'яті, яка побутовує у процесі безпосереднього спілкування між представниками 2–3 поколінь, культурна пам'ять передається на значно триваліший термін, набуваючи формалізованих форм. Поминки за померлим є формою комунікативної пам'яті, тоді як Седер, трапеза, що входить до святкового ритуалу єврейської Пасхи, є формою культурної пам'яті, адже навіть страви у ній нагадують про найзаповітніші події єврейської історії (Ассман, 2004).

Як правило, пам'ять зберігається в різноманітних матеріальних «місцях» та інтелектуальних топосах пам'яті (часто об'єднаних у великі одноманітні депозитарії). Вона вимагає посередництва спеціально навчених людей (від жерців до вчителів) і допомоги різноманітних меморіальних практик. Культурна пам'ять може закарбовуватися стихійно, коли продовжує зберігатися понад живи спомини, а може формуватися цілеспрямовано під впливом централізованих «політик пам'яті».

Зазвичай, «ядро» культурної пам'яті пов'язане з ідентичністю певної спільноти, закореної в її історії. Недарма масове зацікавлення меморіальною проблематикою збіглося з 200-річним ювілеєм Великої Французької

революції і в наступні два десятиліття живилося процесами переосмислення радянської спадщини в Росії, Україні, країнах Балтії, Закавказзі, пошуком Європою прийняттого меморіального змісту як підмурівку не формальної, а фактичної єдності. Однак, зміст культурної пам'яті цим не вичерпується. Вона містить відомості й про структуру даної культури, її ієрархічний устрій, прийнятні гендерні ролі тощо. Останні часто передаються у тілесних практиках (*incorporating practices*). Ми знаємо, що означає, коли хтось один сидить на підвищенні, а решта стоять довкола; коли хтось стоїть, а всі решта сидять; коли всі у кімнаті встають у той час, як хтось до неї заходить; коли хтось вклоняється чи робить реверанс або ж, в екстремальних обставинах, падає на коліна перед тим, хто залишається стояти (Коннертон, 2004, с. 116–117). Отже, надалі воліємо послуговуватися саме поняттям «культурної пам'яті» як більш широкому, ніж поняття «історична пам'ять».

Упродовж 1990–2010-х років в Україні вийшли друком переклади практично всіх відомих теоретичних праць зарубіжних авторів, присвячених різним аспектам пам'яті (Я. Ассмана та А. Асман, М. Гальбакса, Є. Доманської, А. Міхніка, Ж. Мінка, Р. Козелека, П. Коннертона, Л. Неймаєр, П. Нора, П. Рикера, Й. Рюзена, Т. Рейнджера, Б. Шацької, О. Ексле), стала доступною відповідна російськомовна література (Ю. Арнаутова, Н. Рєпіна, М. Савєльєва, Г. Зверєва та ін.). Проблематика культурної пам'яті розглядалася в багатьох дисертаційних роботах (О. Волянчук, В. Дударя, В. Жадько, Ю. Зерній, Т. Злобіна, Г. Корж, В. Масненко, Т. Рагозіної, Г. Коншиної, Л. Стародубцевої, О. Удада, О. Фостачук) та в численних наукових статтях. Доробок «досліджень пам'яті» відзначався різноаспектністю і полідисциплінарністю, адже поняття історичної / національної / соціальної / культурної пам'яті постійно використовували історики, соціологи, політологи, філософи, мовознавці.

Найцікавішим для нас є аналіз особливостей меморіального ландшафту різних країн та специфіки здійснюваних у них меморіальних політик. Це стало предметом монографії С. Єкельчика «Імперія пам'яті. Російсько-

українські стосунки в історичній уяві» та О. Шнірельмана «Війни пам'яті: міфи, ідентичність та політика на Закавказзі». Розвідки щодо особливостей меморіальних практик в Україні, Польщі та Росії постійно публікуються в часописах «Критика», «Схід–Захід», «Новое литературное обозрение», «Неприкосновенный запас» (С. Грачова, К. Йобст, О. Міхеєва, М. Рябчук, О. Смоляр, А. Шпоцінський, М. Ямпольський та ін.). Регулярно включає огляд актуального стану та напрямків меморіальної політики в колективні та індивідуальні аналітичні праці Національний інститут стратегічних досліджень. У відповідному дискурсі потрактовано «кризовий стан історичної пам'яті українців... як потенційну загрозу національній безпеці України» та запропоновано «можливості зниження ризиків ескалації загрози засобами державної політики пам'яті» (Зерній, 2009, с. 6). Постійну увагу меморіальній проблематиці приділено в також у монографіях фахівців Інституту політичних та етнонаціональних досліджень (ІПіЕНД) ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Наукові дослідження пам'яті доповнюються не менш масштабною практичною роботою, проведенням різних практичних конференцій, укладанням «Книг пам'яті», постійним творенням дедалі нових меморіалів та організацією меморіальних заходів, діяльністю Українського інституту національної пам'яті.

Західний науково-дослідницький тренд також спрямований на розширення дисциплінарної та предметної матриць культурної пам'яті. Констатується її найтісніша взаємодія з медіа-дослідженнями, культурною історією, соціологією, психологією та лінгвістикою. Культурна пам'ять стає «парасольковим терміном» для явищ соціальної й матеріальної культури та ментальних феноменів, які утворюють у ній однойменні виміри (dimensions) (A Companion to Cultural memory studies, 2008, p. 3-4). Не дивно, що депозитаріями культурної пам'яті вважають навіть «історіографічні анекдоти» через легкість їх запам'ятовування та подальшого поширення (Genres as Repositories of Cultural Memory, 1997, p. 17). Водночас із надмірно

масштабним розширенням меморіальної проблематики кристалізується зацікавлення саме актуальною пам'яттю від часів Другої світової війни (Васильев, 2012). З огляду на описану раніше політичну кон'юнктуру ця пізнавальна ситуація є цілком закономірною.

Для дослідження простору культурної пам'яті України пропонуємо методологію, яку можна кваліфікувати як спеціально-наукову. По-перше, це *метод меморіальної психоаналітики*, ґрунтований на фрейдівському психоаналізові. Основою цього методу є реконструкція первинної меморіальної «травми» через аналіз тієї меморіальної традиції, яку вона породила й яка її приховала в різноманітних формах *замісних* меморіальних фігур та особливих символічних «місць». Меморіальний психоаналіз допомагає диференціювати ставлення суспільства до власних «родових травм», яке дуже часто активно впливає на сучасний стан його свідомості.

Другий метод можна назвати методом *меморіальної картографії*. Він полягає у створенні своєрідної мапи «пам'ятних місць» для певної культури. Завдяки цьому, з одного боку, можна урізноманітнити бачення її конкретних складників. З іншого боку, така мапа дасть змогу краще зрозуміти її історичну варіативність. За доступну, репрезентативну й актуальну точку опертя для складання «карт пам'яті» можна обрати музеї, кількість яких за останні 20 років в Україні збільшилася втричі, сягнувши 2013 року, за даними Державної служби статистики, максимального показника у 608.

Нарешті, вельми інформативною є *меморіальна політологія*, вивчення усього спектру офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті. На наш погляд, цей метод не тільки допомагає краще зрозуміти наявну структуру та чинні правила функціонування меморіального простору, але й може відсилати до глибинних соціокультурних і суспільно-політичних трендів у його формуванні.

Упродовж 1990–2010-х рр. в Україні *memory studies* і комеморативні політики перебігали остільки, оскільки існував (і продовжує) існувати загальнокультурний тренд від «пам'яті до історії і знову до пам'яті».

Формування вітчизняного ландшафту пам'яті цими роками відбувалося на стині дуже різноспрямованих тенденцій. З однієї сторони, «українознавчий бум», наріжним каменем якого стала модель вітчизняної історії та культури як безперервного поступу моноетнічного українського народу від давнини до сучасності, мав на меті створення відносно однорідного меморіального простору. З іншої сторони, різновекторність зовнішніх культурних впливів, міксованість етно конфесійних процесів, соціально-економічна та суспільно-політична багатокладність надиктовували, модно кажучи, «децентралізований» образ пам'яті, ситуативних відзначень окремої дати, невнормованого церемоніалу, який легко коригувався залежно від поточної кон'юнктури.

Нарешті, невизначеність зовнішньополітичних орієнтирів і внутрішньополітична боротьба спричинювали постійні змагання між «офіційною пам'яттю» та край опозиційно налаштованими до неї «контрпам'яттями», котрі за короткий проміжок часу двічі (2005 і 2010 роки) встигли помінятися місцями. Природно, це призводило не до консолідації, а радше до дезорієнтації меморіального простору України — такого собі «меморіального палімпсеста», пам'яті в уривках. Неприродність цієї ситуації, звичайно, постійно усвідомлювалася й відкрито артикулювалося вітчизняними інтелектуалами, проте розмах проблеми було усвідомлено лише разом з осягненням ніким неочікуваної глибинності, системності та небезпечності кризи Другої української республіки (від 1991 року).

Аналізуючи сучасний стан меморіального ландшафту української культури як складного, багат шарового утворення маємо зробити наголос на ситуації не менш як *подвійного розриву історико-культурного та меморіального континуїтету* — у XIII–XV та у XVIII–XIX сторіччях, тісно пов'язаного зі змінами розпорядників культурної пам'яті — правлячих еліт (заміна князівсько-боярської, духовно-шляхетської еліт козацько-старшинською, а козацько-старшинської — інтелектуальною), Щодо першого розриву йдеться про нищення літописів та історичних документів як

текстових депозитаріїв пам'яті, зрештою, занепад провідного меморіального топоса Києва як «другого Єрусалима». Для порівняння, в іншому меморіальному проекті — єврейському — месіанський старозавітний Ізраїль вдало вписався у зміст сіонізму як програми його відновлення в сучасному, світському вигляді на освяченій території.

Від XVI сторіччя поширений у тогочасній історичній і публіцистичній літературі «культ» давньоруської «старовини» мав на меті лише аргументацію різноманітних соціально-правових і релігійних привілеїв («вольностей») для мешканців українських земель в контексті їх бурхливого та культурного піднесення. Однак, у зв'язку із відносною успішністю визвольної війни та Національної революції він трансформувався в ідею їх політичної незалежності, найяскравіше занотовану в «Історії русів». Активне повернення до цієї ідеї спостерігаємо в XIX сторіччі, коли вона набула належної наукової форми в концепції «України-Руси» М. Грушевського, стала ідеологією національно-визвольного руху та Першої української республіки — УНР (1917–1922). Проте наступництво культурної пам'яті здійснювалося з оперттями саме на меморіальну традицію XVIII сторіччя, а не ранніх періодів, джерела про які ще належало зібрати й оприлюднити. Особливо помітно це в поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка. Поет, прирівнюючи втрату пам'яті до втрати свободи, звертається до Коліївщини, що позначала завершення Козаччини та втрату обмеженої автономії українських земель (Грабович, 2015). Процеси формалізації й інституціалізації культурної пам'яті, типові для європейських країн у «довге класичне століття», швидко і вдало приховали цей другий меморіальний розрив створенням дотепер чинних «місць пам'яті», які подавали себе як «прадавні». Так відбувається, наприклад, з тризубом, зображення якого дійсно трапляється на монетах і печатках київських князів X–XI сторіч, однак у наступні сторіччя фактично не фіксується. Таким чином, *меморіальний простір сучасної України постає здебільшого модерним і почасти штучним утворенням.*

Порушення безперервності та змістового насичення культурної пам'яті в умовах постійних історичних поневірян і посилених зовнішніх впливів спричинює важку меморіальну «травму». «Гори», на яких мав постати «Богоспасаемый Преславный и Первоначальный всея России Царственный Град Кыевъ» («Синопис»), дедалі частіше асоціюються лише з місцем розташування козацьких могил як символом втрати Україною залишків самостійності. На наш погляд, це є одним зі свідчень своєрідного надлому національно-культурної пам'яті, докорінної зміни її зацентрованості. Возвеличення минулого тепер перетворюється на скорботу за ним. Ще З. Фрейд чітко розрізняв два принципово різні ставлення до зазваної втрати. З одного боку, це — *скорбота*, яка зіставляється з ритуалами жалоби та спрямовується на поступове примирення з утратою. З іншого боку, абстрактніші втрати (Батьківщина, воля, ідеал) можуть призводити до хворобливої *меланхолії*, яка відрізняється страждальницьким пригніченням, зниженням самоповаги у формі закидів та образ на власну адресу тощо (Фрейд, 1998, с. 227).

На нашу думку, українська культура демонструє чи не найяскравіший на європейському континенті приклад меморіальної меланхолії. Яка виявляється тим сильнішою, оскільки її носієм була нова еліта – інтелігенція. Висмикнута із сільського затишку динамічними індустріально-урбанізаційними процесами, поставлена перед необхідністю замінити інфільтровану у військово-бюрократичні структури Російської імперії козацьку старшину, вона змушено виконувала громадській обов'язок, постійно відчуваючи його тягар. З огляду на це, зазначена «травма» є радше *внутрішньою*. Втім, зрозуміло, що вона постійно роз'ятрювалася *зовнішніми* впливами, передусім, «малоросійською» політикою щодо України як за часів Російської імперії, так і за Радянського Союзу, і зрештою, пропагованою вже в період «гібридної» війни концепції України як *failed state*.

Мовою психоаналізу, спроби сублимувати (у романтичній і класичній історіософії XIX сторіччя) та компенсувати цю травму в підкреслено

егоцентричних схемах української історії та культури в речників першого покоління української діаспори (Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Липа та ін.) виявилися надто обмеженими. Уже третє діаспорне покоління демонструє «подвійну ідентичність». Його представники, хоча й сприймають Україну як «духовну Батьківщину», проте рефлексують щодо неї або інтелектуально відсторонено (О. Прицак, І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний та ін.), або надто емоційно й художньо, у міфах про Атлантиду / Едем / Рай / Грааль (С. Парфанович, Д. Гуменна, Е. Андієвська) та ін.

У самій Україні націєцентрична модель пам'яті підтримувалася кількома поколіннями радикально налаштованих інтелегентських груп в еміграції, на західноукраїнських землях, у Радянській і незалежній Україні. Лише після революції Гідності вона здобула відносну перевагу над так званою «креольською» моделлю пам'яті, яку поділяли найрізноманітніші соціальні групи, політичні діячі та культурні митці. Для елітних груп зацікавленість у «креольській моделі» пам'яті є достатньо усвідомленою, прихованою в бажанні зберегти усталену систему експлуатації державної власності, природних ресурсів і бюджетних потоків (Паламарчук, 2014, с. 68). Для більшості населення її сутність полягає в пасивному прийнятті наявної ситуації як меншого зла порівняно з перспективою вкрай непевної боротьби за кращу / бажанішу альтернативу (Рябчук, 2015, с. 2). Авжеж, націєцентрична модель пам'яті здатна винагороджувати лише невеличкою інтелектуальною рентою. Її прихильниками, якщо екстраполювати на дану ситуацію на формалізовану в другому розділі трирівневу модель сучасної української ідентичності, мають бути носії реальної, етноспрямованої, «українськості», які складають не більше чверті населення України.

Аби вислизнути з «пастки віктимізації», слід мати тривалу «історію успіху», але Україні з її триваючими не одне століття спробами навздогінної модернізації, якраз бракує.

На перший погляд, музейно-меморіальний ландшафт сучасної української культури має дуже виразне хронологічне розшарування і

незначною мірою віддзеркалює її поліетнічну та поліконфесійну структуру: 1) дорадянський пласт, представлений переважно історико-літературними меморіалами та музеями суспільно-політичних і культурних діячів XIX–XX сторіч; 2) музеї та меморіальні комплекси радянської доби; 3) національні музеї, розбудовані в 1990–2000-х роках.

Дорадянський пласт і понині залишається найбільш сталим, оскільки включає «місця пам'яті» про найконсенсусніші для колективної свідомості українців постаті (Національний музей-садиба М.В. Пирогова, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, Чорнухінський і Національний літературно-меморіальні музеї Г.С. Сковороди, Національний заповідник-музей М.В. Гоголя, Національний музей Тараса Шевченка тощо). На наш погляд, укладання цього меморіального пласту збігається з початком штучного формування нового, модерного, меморіального ландшафту для заміщення «надламаної» від часів Руїни автентичної меморіальної традиції. Отже, означений пласт віддзеркалював національно-культурні вподобання української інтелігенції як привілейованого носія та ретранслятора культурної пам'яті. Упродовж XX сторіччя у межах квазідержавності Української РСР він зберігався без суттєвих видозмін в обмін на загальну лояльність до панівного політичного режиму.

Зміст дорадянського меморіального пласту чітко корелює з наявними в українській культурі гендерними та мультикультурними диспропорціями. Поодинокі меморіали жінкам (літературно-меморіальні музеї Л. Українки) водночас підтверджують тісний зв'язок фемінізму та національно-визвольного руху, а також подвійне (питомо гендерне й постколоніальне) приневолення української жінки. Дуже нечисленні «іншокультурні» заклади (такі, як Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського) є наслідком ситуації, коли етнокультурним меншинам не надається привілейованих умов для самобутності, однак не висувається суворих асиміляційних вимог.

У 1990–2010-ті роки зазначений пласт продовжував розширятися як давно відомими постатями зі сталою традицією вшанування (музей-садиба Маркіяна Шашкевича, Вінницький літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського), так і персоналіями, які були музеєфіковані та стали надбанням української культурної пам'яті порівняно нещодавно (музеї Михайла Грушевського у Львові та Києві). Зазначений тренд убезпечив культурну пам'ять від ще одного розриву — між автентичною традицією ХІХ — початку ХХ сторіччя (адже, згадаймо, що глорифікація Шевченка розпочалася одразу після його смерті) й новітніми меморіальними практиками періоду незалежності.

В умовах гібридної війни виникає суспільна потреба в новому, більш «активістському» типі національного героя, так би мовити, «борця зі зброєю». На законодавчому рівні це питання було внормоване Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.». Проте реалізація цього новітнього меморіального напрямку (наприклад, в увічненні постаті С. Бандери) приходиться у суперечність з більш традиційним образом «борця словом» і тим самим вносить певну дисфункційність у «ядро» вітчизняної культурної пам'яті. Відволікає вона і певні символічні ресурси, що засвідчується різким зменшенням розмаху офіційних святкувань, наприклад, роковин Великого Кобзаря.

Ми би вказали на таку закономірність цього процесу. Кількість прихильників нових шарів і змістів культурної пам'яті зростає відповідно до тривалості і послідовності інформування про них. Нині 49% опитаних підтримують ідею визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України, 29% — не підтримують. 2015 року таких було 41% і 38% відповідно, а з початку досліджень у 2010 році рівень підтримки цієї ініціативи виріс у 2,5 рази. Наразі переважають перехідні, двоїсті думки. Наприклад, 59% опитаних підтримують ідею встановлення державного свята Дня захисника України 14 жовтня, майже така сама кількість (56%) — не

підтримують ідею скасування святкування Дня захисника Вітчизни 23 лютого, відомого як День Радянської армії і Військово-морського флоту. (Соціологічна група «Рейтинг». До Дня захисника України, 2017). Якщо розглядати цей напрям у ширшому контексті, то слід визнати — ми маємо справу з досить типовим антиколоніальним дискурсом, якій намагається протиставити «історію визвольної боротьби» колоніальній «історії цивілізаторської місії великої білої людини». Ще 10 років тому критика архаїзму (та анархізму) подібного підходу виглядала цілком правомірною. Доцільність саме такої «політики пам'яті» в сучасних умовах сумніву не викликає.

Інша справа, що їй ще доведеться витримати змагання з альтернативними візіями багатьох спільних подій сусідніх центральноєвропейських держав. Перебування при владі у цих країнах правих сил здатне значно погіршити, як доводить сумний досвід комеморації Волинської трагедії в Польщі, міждержавні відносини. Дуже цікавий вихід свого часу запропонував П. Рікер. У статті «Яким має бути новий етос «Європи?» він наголосив на нових можливостях для його формування «моделі прощення» — «обміну пам'яттю про завдані й пережиті страждання», адже вона закликає до прощення, а прощення у повноті своїх значень набагато перевищує політичні категорії, адже звертає до однієї з найвищих загальнолюдських моральних чеснот — милосердя (Рікер, 2004).

Інший напрям розбудови сучасного меморіального ландшафту України від початку 2000-х рр. однозначно пов'язаний з увічненням пам'яті про Голодомор і Чорнобиль. Матеріальною основою увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні стали меморіали. Тільки в Харківській області, за даними <http://www.golodomor.kharkov.ua>, було встановлено близько 20 пам'ятних знаків, збудовано величний Всеукраїнський Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору біля Мгарського монастиря в Полтавській області, організовано Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» тощо. Серед практик увічнення пам'яті про цю трагедію переважали

публічні меморіальні церемонії, проте, на відміну від радянських зразків, вони набули значно індивідуалізованіших форм («Запали свічку»); видання національної «Книги пам'яті», що містить інформацію про майже 900 000 померлих у 1932–1933 роках, та інших документальних матеріалів; вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України.

На цьому тлі трагедія Чорнобиля нині увічнена значно скромніше (одним загальнонаціональним музеєм) й залишається надбанням актуальної пам'яті незначної частки українців, так чи інакше до неї причетних. Тому пристрасі навколо цієї теми стосуються здебільшого соціально-економічних, а не соціокультурних питань.

Головна причина (і найважливіший наслідок) цієї меморіальної кампанії, на нашу думку, полягає в тому, що Голодомор, який почав укорінюватися через безпосередні комунікативні зв'язки між поколіннями, що пережили катування голодом, та їх наступниками, остаточно утвердився як беззаперечний факт культурної пам'яті українства. Відтепер навіть екстравагантну пам'ятку закоханим у Харкові на вулиці Пушкінській (скульптурну композицію утворюють дві нескладні, худорляві фігури чоловіка і жінки, котрі тягнуться один до одного для поцілунку) подекуди називають «Жертви Голодомору», таким чином підшукуючи цій трагедії сучасний знаковий код. Сталося це як через безпосередню дотичність Голодомору для більшості українських родин, а також співзвучність її із притаманною українській культурі меморіальною меланхолією, так і через системність і розмах цієї кампанії. Не менш показовим є те, що Голодомор потрактовано як акт геноциду українського народу. Отже, як було відзначено в літературі, сприйнято його націоналістичну версію, поширену в Західній Україні, де втрати від нього були значно меншими, але практики вшанування конкурентоспроможнішими порівняно з тодішньою офіційною моделлю.

Події 2014–2017 рр. викликали нагальну потребу в нових напрямках офіційної меморіальної політики — увічнення героїв Небесної Сотні та українсько-російської війни. Їх парадоксальність полягає в тому, що на

відміну від меморіальних кампаній минулих десятиліть, від самого початку спостерігається єдність та послідовність у відповідних громадських і державних заходах, усестороння підтримка з боку ЗМІ. Натомість й рівень спротиву є найрадикальнішим, іноді він набуває невідомій Україні 2000-і рр. форми «війни пам'ятників», стихійного знесення старих або плюндрування нових меморіальних знаків. Причин проблемності перебігу меморіальних кампаній останніх трьох-чотирьох років дві. Об'єктивно, проблема полягає в невизначеності прикінцевих наслідків цих подій. У будь-якому разі, родичі, друзі, знайомі, котрі воювали, були на початок 2016 року в 42,8% опитаних українців (Gorchenin Institute, *Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2)*, 2016). Суб'єктивно, суспільна свідомість просто не встигла звикнути й при звичаїтися до меморіальних інновацій кількарічної давнини, тоді як, для порівняння, відповідно до змін до Закону України «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», держава Україна вже від 1995 року готова була визнати бійців УПА ветеранами, хоча на дуже особливих умовах.

У системності даної кампанії існує тільки один «стихійний» виняток. Масові розстріли активістів Майдану на початку колишньої вулиці Інститутської сталися в меморіально значущому «місці» — як своєю пласкою, типово індустріальною геометрією, так і суспільно-політичним насиченням. Тому недаремно упродовж 2014–2017 рр. офіційні церемонії переносяться на сусідні Софіївську та Михайлівську площі, а Майдан Незалежності вже нині перетворюється на меморіал, незалежно від того, чи буде створено тут музей.

У Національній Гвардії України віддають перевагу більш традиційній політиці «твердої пам'яті» — встановленню пам'ятників і перейменуванням. Для увічнення імен понад 200 загиблих і без вісти зниклих на Сході України гвардійців станом на початок 2016 року відкрито 62 меморіальних та пам'ятних дошки, 8 пам'ятників, 3 стели, 2 меморіали пам'яті, засновано 1 пам'ятну алею та 2 сквери пам'яті, 10 вулиць перейменовано, планується

перейменувати ще 13. Крім того, Укрпошта випустила серію поштових конвертів «Героям слава!», присвячених загиблим у ході антитерористичної операції героям України (Національна Гвардія України, Прес-конференція «Як у Нацгвардії вирішується питання щодо увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців», 2017).

Міністерство оборони України експериментує з «м'якими», медійними формами комеморіалізації: постійні публікації у друкованих виданнях і соцмережах, розміщення рекламних бігбордів, створення документальних фільмів («Рейд»), зйомка антипропагандистських телепередач «Секретний фронт», «Цивільна оборона», «Інсайдер», «Антизомбі» і окремих телесюжетів, трансляція щотижневих радіопрограм і телепрограм тощо.

У 2016 році відкрито 285 пам'ятних знаків (пам'ятників, меморіальних дощок тощо), 51 пам'ятна стела, меморіали та Алеї Слави, перейменовано 67 об'єктів місцевої інфраструктури (площ, вулиць, провулків), навчальних закладів; присвоєно статус «Почесний громадянин міста» 93 військовослужбовцям Збройних Сил України. Іменами загиблих героїв названо декілька військових частин, літаків і кораблів. Навічно зараховано 332 військовослужбовця Збройних Сил України до списків військових частин та вищих військових навчальних закладів (Міністерство оборони України. Військово-патріотичне виховання, 2017).

Громадські ініціативи у цій царині відзначаються не так розмахом, як підвищеним емоційним насиченням. Крім того, вони намагаються заповнити прогалини офіційних комеморативних практик. Як приклад таких ініціатив слід назвати проект «Загиблі герої» на сайті sensor.net.ua, де у помісячному розрізі наведено дані про імена та прізвища, а також більш детальну інформацію про кожного загиблого Героя на Сході України від вересня 2016 року. Схожі проекти реалізують інші ЗМІ (gazeta.ua). Більш узагальнену, але менш персоніфіковану інформацію містить авторський проект «Книга пам'яті полеглих за Україну», до якої станом на початок серпня 2017 року було внесено 3645 прізвищ.

У термінах світ-системного аналізу І. Валерстайна найближчою «напівпериферією» щойно описаного ядра культурної пам'яті України є практики «показаної пам'яті». Цей феномен також є багатошаровим. Його витoki сягають ХІХ сторіччя. Повсюдні в Європі національно-культурні відродження (як перша фаза національно-визвольного руху) змушували їх представників в Україні в умовах констатованого вище розриву меморіальної традиції вдаватися, передусім, до дуже поширених напівреальних-напіввигаданих споминів про славетні козацькі часи і гайдамацький рух. Таким чином, відбувалося, як сказав би Я. Ассман, їх переведення зі стану актуальної, комунікативної пам'яті в пам'ять власне культурну. Першою формою меморіалізації козацтва став топос «свободолюбства», який трансформувався в науково-публіцистичних і літературних працях речників національно-визвольного руху із соціально-станової характеристики в рису національного українського характеру. Імовірно, через застереження західноукраїнських уніатів-інтелектуалів та негативно-«надламане» ставлення інтелектуалів-наддністрянців (наприклад, у пізнього П. Куліша) організаційне оформлення пам'яті про козацтво розтягнулося в часі. Між написанням поеми про «козака» Енея І. Котляревським та створенням присвячених козацтву музейних колекцій у Катеринославі Д. Яворницьким минуло майже 100 років.

Друга хвиля зацікавленості козацтвом традиційно пов'язується з 300-річним ювілеєм «возз'єднання» України й Росії. Особливого значення набуло увічнення пов'язаних із козацтвом пам'ятних місць, унормоване постановами ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР 1965 року. Планувалася глорифікація величезної кількості таких місць (тільки одним із переліків упродовж 1971–1980 рр. передбачалося спорудження в УРСР 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 мармурових дощок тощо) (Історія українського козацтва, 2007, т. 2, с. 469). На нашу думку, це стало проявом політики «націонал-комунізму», яка виявилася чи не найефективнішим засобом

«збирання» в Радянському Союзі національних околиць Російської імперії в 1920-ті рр. та утримування комуністичного блоку в Європі в 1940–1980-ті. Водночас слід відзначити вибірковість, суперечливість, непослідовність, вимушеність стратегії «радянзації» національної культурної спадщини. Першою чергою, до списку на «увічнення» включали козацьких діячів, які були вихідцями з народних «низів», у чомусь дотичних до «антифеодального, антикріпосницького руху» чи до «російсько-української дружби». Фактично згадувані вище меморіальні заходи, позаяк впроваджувалися офіційною владою, насправді відігравали роль лише контрпам'яті, покликаної здолати створену в Україні цілу систему національних міфів зі своїми героями й символами, пантеонами та святами в рамках модерного простору національно-культурної пам'яті, активно розбудовуваного в першій половині ХХ сторіччя постійною визвольною боротьбою.

Третя хвиля своєрідного показання пам'яті перебігала після здобуття Україною незалежності. Упродовж 1992–2004 рр. було відновлено полково-сотенний устрій, військово-патріотичну і господарську структуру українського козацтва, провадилася спільна діяльність козацтва з МВС і МНС, було повернуто історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, організовано святкування численних річниць і ювілеїв, передусім Дня українського козацтва 14 жовтня, встановлено численні нові пам'ятники та наново впорядковано вже наявні меморіали, відкрито численні козацькі школи, ліцеї, створено спортивні й пісенні гуртки, морські клуби, кінні театри, самодіяльні та мистецькі колективи, затверджено Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура») тощо. На наш погляд, головним рушієм цієї політики була її повна адекватність «креольській» моделі пам'яті. Не дивно, що без автентичного насичення козацькі постаті, символи, місця та знаки почали перетворюватися на прості симулякри, модні назви, які прикладалися з будь-якою метою до будь-яких подій, явищ, артефактів (напр., сосиски «Козацькі»).

Упорядкований ще за радянських часів козацький меморіальний ландшафт зазнав суттєвих переозначень за каденції В. Ющенко (2005–2010). Під час цієї, уже четвертої хвилі увічнення пам'яті про козацтво, старі пам'ятки набули нового «державницького» наповнення — утвердження суверенної української козацької держави в геополітичному контексті Центрально-Східної Європи другої половини XVII — початку XVIII сторіччя. Скажімо, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині першочергово відновили цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також спорудили у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії. Таким чином, пам'ять про козацтво остаточно набула свого *raison d'être* в меморіальному просторі вітчизняної культури. Вона, не змінюючи модерної суті цього ландшафту, спромоглася розширити хронологічні, інституціональні, соціальні обрії його первинного «ядра» до прийняттого для незалежної національної держави масштабу.

Щоправда, через фактичне самоусування численних козацьких формувань від участі в війні на Сході України нині шанування козацтва відсувається на задній план порівняно з новітніми меморіальними практиками 2014–2017 рр. Найбільш відомий сучасний приклад використання покозаченої пам'яті — проголошення популярного свята Покрови Пресвятої Богородиці та одночасно Дня українського козацтва (14 жовтня) державним святом і неробочим днем — Днем захисника України.

Невіддільною частиною вітчизняного меморіального ландшафту дотепер залишається «радянська» складова. Нині вона зазнає найсуттєвіших трансформацій, які загалом відтісняють її на периферію культурної пам'яті України. Однак слід зауважити, що зазначені процеси по-різному відбуваються у різних нашаруваннях «радянської» меморіальної спадщини. Чи не найбільша її частина — не музеї Великої Вітчизняної війни, а меморіали на честь загиблих воїнів. Офіційно, станом на 1 жовтня 1947 року в Українській РСР було упорядковано 31688 братських, 64670 одноосібних

поховань радянських воїнів, споруджено 2613 пам'ятників, 9861 надгробок, встановлено 52549 могильних знаків. На нашу думку, тут маємо справу з описаною ще З. Фройдом у лекціях із психоаналізу *символізацією спогадів* про невротичні події в матеріальних, наприклад, архітектурних пам'ятках. У цьому разі симптоматичною буде не стільки сама пам'ятка, скільки її хворобливе вшанування поза первинним приводом спорудження (Фрейд, 1910). Уперше такий підхід, як довів німецький дослідник Р. Козелек, випробувано після Першої світової війни. Спорудження могил Невідомого солдата та впровадження комплексу пов'язаних із ними церемоній зробили їх не стільки місцем поховання та індивідуальної скорботи, скільки способом спокутування провини за мільйони загиблих у Великій війні (нечувані цифри для європейського суспільства 1914–1918 років), яких реінтерпретували як своєрідну «будівельну жертву» для міцної національно-державної єдності в майбутньому (Козелек, 2004, с. 20–21). Натомість у Радянському Союзі вшанування такого роду меморіалів, сконцентроване навколо Дня Перемоги — 9 травня, стало засобом підкреслення цілковитої виправданості таких жертв. Ба більше, урочистість і «переможність» ритуалів його святкування (наприклад, військових парадів) робили це свято чи не найефективнішим способом компенсації травм минулого.

Незалежна Україна вповні успадкувала цю радянську традицію. Підраховано, що Перемога (з великої літери) у Великій Вітчизняній війні згадується в документах за роки незалежності більше 200 разів — частіше за будь-яку іншу подію. Кількість таких документів виявилася у 4–5 разів більшою, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору (Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні, 2017, с. 241).

Обережні, половинчасті кроки на шляху зміни цього нарративу — як-от будівництво православних капличок на присвячених ВВВ меморіалах (меморіальний комплекс «Висота Конєва» під Харковом) сусідили з помітним збільшенням питомої ваги відзначення подій «Великої Вітчизняної війни» у

святковому циклі 2010–2013 рр., їх синхронізацією з нормативно-правовим полем і комеморативними практиками РФ. Повноцінне повернення меморіалів загиблим у Другій світовій війні до їх автентичного призначення як місць поховань конкретних людей сталося лише після офіційного переозначення президентським указом та окремим Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» свята Перемоги на День пам'яті та примирення у 2015 році та поновлення відзначення 22 червня як Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війн. При цьому деякі традиційно пов'язані з увічненням подій Другої світової війни меморіальні практики (демонстрація художніх фільмів, святкові концерти, зустрічі з ветеранами, покладання квітів) та музейні заклади (такі, як меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні») продовжують функціонувати за інерційними схемами. Ми допускаємо, що своєрідна консервація частини радянського нашарування в меморіальному просторі української культури є доречною як вагомий аргумент у гібридній війні про відсутність в Україні «фашизму».

Значно помітнішим є демонтаж пам'ятних місць, пов'язаних із комуністичним режимом. Слід нагадати, що явище «декомунізації» не є прямим наслідком ухвалення низки відповідних законів у травні 2015 року. Насправді, поволом воно відбувалося впродовж усього періоду незалежності, являючи собою щось середнє між «ресовєтизацією» за білорусько-придністровськими зразками і радикальною «десовєтизацією» за литовсько-польськими моделями. Наприклад, за підрахунками фахівців Українського інституту національної пам'яті, з 5 тис. пам'ятників Леніну в Україні на початку 1990-х рр. до осені 2013-го року було повалено понад 3200 монументів, перейменовано деякі населені пункти, змінено значну кількість інших топонімів.

Поточна політика декомунізації за своїм розмахом, безумовно, є наймасштабнішим меморіальним заходом періоду незалежності, адже перейменуванню підлягало більше 3% від загальної кількості населених

пунктів. За відомостями Українського інституту національної пам'яті, станом на грудень 2016 року: перейменовано 25 районів і 987 населених пунктів. Перейменовано 51 493 вулиці, провулки, площі й інші об'єкти топоніміки; демонтовано 2389 пам'ятників і пам'ятних знаків, із них Володимиру Леніну — 1320 (Українській інститут національної пам'яті. Декомунізація, 2017). Цікаво, що фіксуються випадки, коли монументи героям російсько-української війни замінюють комуністичні меморіали. Таким чином, як і у випадку з київським Майданом, вміло використовується усталеність саме «місця пам'яті», а не архітектурної споруди.

За даними дуже детального дослідження соціологічної групи «Рейтинг», восени 2016 року різні аспекти декомунізації підтримували лише від 35 до 48% громадян (Соціологічна група «Рейтинг». Ставлення до окремих особистостей у процесу декомунізації в Україні, 2016). Спротив декомунізації з боку «креольських» еліт і суспільних верств значною мірою спричиняється неспроможністю України за всі роки незалежності протиставити «радянському» більшій соціально-економічній, культурній, ба навіть, зовнішньополітичній та іміджеві здобутки. До речі, подібну ситуацію дослідники спостерігають і на теренах центральноєвропейських країн із комуністичним минулим. Наприклад, парк-музей меморіальних конструкцій комуністичного режиму в Будапешті давно перетворився на китчевий «Leninland» або «Commie World» для іноземних туристів, оскільки самі угорці, попри події 1956 року, дотепер не вважають цей режим надто тоталітарним і репресивним щодо них ([Надкарни](#), 2014). Унікальність політики декомунізації полягає в тому, що *на державному рівні здійснюється діяльність, яка є предметом не суспільного компромісу, а суто національного інтересу*, підтримуваного меншістю громадського загалу та політичного класу. Завдяки їй, у віддаленій перспективі нищиться «тверда пам'ять» про спільне російсько-українське минуле, яке могло би завадити національній самоідентифікації наступних поколінь.

Ніби осторонь меморіальних мейнстримів перебувають історичні та історико-краєзнавчі музеї місцевого значення. Витоки цієї тенденції пов'язуємо з масовим радянським історико-краєзнавчим рухом, очолюваним УТОПІК (Українське товариство охорони пам'яток історії та культури), коли, наприклад, у підготовці багатотомної «Історії міст та сіл Української РСР» узяли участь понад 100 тис. авторів. Її перебіг упродовж останніх двох десятиліть часто трактується з протилежних позицій. Ідеться або про вияв прихованого опору своєрідній меморіальній «гойдальці», коли через зміни політичної кон'юнктури декілька разів мінялися місцями контрарні за змістом «офіційна» й «опозиційна» пам'яті, або про усвідомлену маргіналізацію «офіційною» пам'яттю альтернативних їй моделей і політик. Той факт, що кількість регіональних меморіальних установ уже за радянської доби переважала (і продовжує переважати) загальноукраїнські музеї, вповні узгоджується також із локалізованістю української ідентичності, навіть останніх років, про яку йшлося в другому розділі.

Проте, слід звернути увагу на крайню неоднорідність історико-краєзнавчого сегмента вітчизняного меморіального простору, який поєднує якісно різні меморіали: корпоративні (народний музей історії локомотивного депо станції Микитівка Донецької залізниці), літературно-мистецькі та загальнокультурні (музей однієї вулиці — Андріївського узвозу) і, лише зрештою, суто місцеві (музей історії Онуфріївського району, музей історії с. Захарівка). Подібною є ситуація з міською вуличною скульптурою, де кумедні, казкові, літературно-кінематографічні, комерційно-кітчеві монументи сусідять із пам'ятками громадянського спрямування. Наприклад, К. Реуцький у Києві спроектував новий ландшафтний сквер на перехресті вулиць Олеся Гончара і Великої Житомирської, прикрасивши його скульптурами різних птахів, які вособлюють різні групи київської інтелігенції.

У такій висвітленні значна частина історико-краєзнавчого нашарування українського меморіального ландшафту (особливо міського) зміщується з

його манівців до центру. Вона має репрезентувати новий, громадянський, а не етнонаціональний модус ідентичності. Давно вже засвоєний країнами Західної Європи й природно актуалізований в українському багатоукладному суспільстві, прийнятний для великої кількості російськомовних українців, цей модус може плідно працювати. Натомість, як видається, етнонаціональний модус культурної пам'яті України починає відчувати тим більший брак нових меморіальних символів (дат, подій, персоналій), чим швидше перед впливом зовнішніх мілітарних викликів застарівають успадковані «совєтські» меморіальні традиції. Найбільш проблемою для «роботи пам'яті» у цьому напрямі може стати зловживання стратегіями реапропріації замість інтерпретації, про які йшлося у другому розділі.

Зазначимо принагідно, що вкрай актуальною для подальших доцентрових трансформацій меморіального простору України ми вважаємо пошук нових форм його репрезентації. Останнє завдання є тим більш актуальним, що «централізація» культурної пам'яті України віддзеркалює лише класичний модерний шлях, якій, зрозуміло, слід пройти, але на якому не варто зупинятись. У цьому контексті найпринагіднішими виявляються комеморативні практики, дотичні до медіатизованого характеру сучасної культури як такої. Це можуть бути кінопокази у Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», облаштування там «Народного меморіалу», де кожен охочий може залишити згадку про родичів, що стали жертвами тоталітарних режимів; нічні екскурсії на Личаковському цвинтарі, коли ефекти кольорового світла на витончених формах мистецьких творів різних століть, у поєднанні з нічною темрявою, справляють особливе враження і викликають захоплення історією цього унікального некрополя, або асоціювання захисників Донецького аеропорту з «кіборгами». У такий спосіб відкривається до *нової культури пам'яті* – нагадування про минуле не задля страждання, а з метою коригування майбутнього.

Не менш дієвою може виявитися і «візуалізація деконструктивного». В умовах постійного зростання рівня «трешу» у медійному (передусім, новинному) контенті, вона розрахована на суто емоційну реакцію в інертному соціумі, на хоча би коротку мить соромітності у частині аудиторії, котра має спонукати її до разових актів суспільно відповідальної поведінки. За нашими спостереженнями, найактивніше цю стратегію застосовувала волонтерська група «Повернись живим» (<https://www.facebook.com/groups/backandalive>). Постійно публікуючи фотографії про складність ситуації в зоні АТО і важкі наслідки бойових дій, вона спромоглася зібрати доволі значну суму — понад 100 млн — благодійних внесків.

У підсумку можна стверджувати, що попри поверхневу уривчастість функціювання меморіального простору української культури у XIX — на початку XXI ст., відбувається його поступова консолідація, перехід від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань до певним чином структурованої системи. Головною складовою культурної пам'яті України є комплекс «місць пам'яті», який включає меморіали суспільно-політичних і культурних діячів та численні пам'ятки, присвячені козацтву. Усі вони відсилають до державної самостійності та свободолюбності України від раннього Нового часу. Поки що проблемним (хоча би через надмірну недавність і контрарність з пам'яттю сусідні народів) є осучаснення цього ядра за рахунок доручення до нього героїв та організацій боротьби за незалежність України у XX–XXI ст. Натомість донедавна найпоширеніший радянський сегмент зазнає розчленування, його суто «комуністична» частина ліквідується, а частина, присвячена увічненню пам'яті подій Другої світової війни,

зміщується на периферію українського меморіального ландшафту.

Прискорення трансформації меморіального простору України здійснюється за рахунок проведення загальнодержавних меморіальних компаній, кількість, системність і масштабність яких у період незалежності невпинно зростають. Для 2000-х рр. ми нараховуємо чотири такі компанії, пов'язаних із Голодомором, декомунізацією, революцією Гідності та російсько-українською війною, героїзацією борців за незалежність України проти єдиної загальнодержавної компанії середини 1990–2000-х рр., присвяченої козацтву. Останні три компанії припадають на 2014–2017 рр. і різко контрастують з ситуацією меморіального палімпсесту 2010-х рр. З іншого боку, даний тренд корелює з поступом у розбудові україноцентричного мовно-медійного простору.

Функціонування меморіального ландшафту в сучасній українській культурі стикатиметься зі збереженням значних ризиків. Головні з цих ризиків полягають у недостатній згуртованості суспільства навколо власного меморіального «ядра» через його етноцентричну спрямованість. Остання проблема є похідною від вищерозглянутої різнорівневості сучасної української ідентичності, укоріненої в питомій багатоукладності вітчизняної культури. Вона може бути вирішена разом із імплементацією до нині панівної «націєцентричної» моделі пам'яті громадянських, гуманістичних змістів та пошуком більш сучасних форм її репрезентації. У свою чергу, гомогенізація меморіального

простору має сприяти консолідації сучасної української ідентичності.

У прикінцевому результаті, «кінець» меморіального палімпсесту — важливий модернізаційний поштовх. Він впливатиме на розвиток української культури й у подальшому, навіть незалежно від успіхів реформування країни в інших сферах, хоча і його доцентровий вектор, і заполітизовані засади реалізації виглядають типово модерними.

3.2 «Рухливе пограниччя» Харківщини в контексті гібридної війни

Із часом стає все більш зрозумілим, що пограничність української культури як такої співіснує з великою кількістю «погранич» і на заході, і на сході, і на півдні країни. Кожне з них має власний своєрідний ціннісно-смісловий код й особливу ідентифікаційну матрицю з доволі інверсованими уявленнями про «своїх» та «чужих», які часто підкріплюються значними матеріальними ресурсами. На їх основі встановлюється доволі широкий спектр уявлень про можливі взаємодії з уявним Центром: як його закритого кордону, «останнього рубіжу», «бастіону»; як його провінційно-периферійної «околиці»; як його «воріт» в інші соціокультурні світи; як «острівця світла» у межах опозиції «свій–чужий» (Кривицька, 2016, с. 310). Саме останній тип запанував на Донбасі. Згідно з опитуванням компанії GfK Ukraine влітку 2017 року, справи в Україні йдуть неправильним шляхом для 44% мешканців Хмельницького, 58% мешканців Дніпра та 77% мешканців прифронтового Маріуполя (Всеукраїнське опитування громадської думки, GfK Ukraine, 2017). Як зазначалось у підрозділі 2.2, сталося це більшою мірою внаслідок

прямого зовнішнього втручання, а меншою — через абсолютизацію локальності тамтешньої ідентичності, для якої саме належність до відповідної території постала провідним демаркаційним чинником.

Предметом розгляду стан справ на Харківщині обрано тому, що її цілковито правомірно слід сприймати як «третій воюючий регіон». Недарма його не радять відвідувати своїм громадянам уряди деяких країн. На нашу думку, саме через пристрасті навколо знесення пам'ятника Леніну у центрі Харкова розпочалася наприкінці лютого 2014 року «русская весна» і після знесення цього комуністичного монумента наприкінці вересня 2014 року вона завершилась як масовий рух. Цікаво, що її перебіг на Харківщині виявився достатньо відмінним від її перебігу в інших українських частинах Слобожанщини, зайнявши щось посереднє між більшою радикальністю подій на Донеччині та Луганщині та повною їх відсутністю на Сумщині. Це, на нашу думку, зайвий раз демонструє подрібненість і множинність українських погранич і пояснює переважання універсалістських трендів і унітарних настроїв в Україні.

Наявна наукова література завдяки працям Д. Багалія, О. Епштейна, І. Лаврентьєва, Т. Коломієць, Л. Мачуліна, Д. Міллера, О. Лейбфрейда, Ю. Полякова, С. Посохова, Ю. Шкодовського та багатьох інших доволі детально та всесторонньо відтворила історію Харкова від давнини до початку XXI ст., однак через відсутність самої проблеми зосередила увагу на урбаністичній трансформації Харкова «від фортеці до столиці».

Серед перших узагальнюючи праць про українське пограниччя слід назвати монографію Л. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст». У ній авторка в рамках світового мейнстріму, викликаного процесами глобалізації й геополічного перерозподілу після краху двополюсного світу та загострення «конфлікту цивілізацій», спробувала «подивитися на регіони України не лише як на об'єкти сторонніх впливів, а й як на суб'єкти регіонального самовизначення». Вона дійшла висновку, що на

протипагу позірній радянській одноманітності в Україні 2000-х рр. регіональна ідентичність перетворилася «на дійовий чинник впливу на всю сферу територіально-географічного, соціально-економічного й етнокультурного буття». Причому, «регіональна самосвідомість більш виразно виявляє себе «на флангах», у зонах прикордоння» (Нагорна, 2008 : с. 8, 295–296).

Серед дотичних до теми публікацій 2010-х рр. — праці Я. Верменича, В. Євтуха та В. Кравченка, присвячені специфіці самоідентифікації у західному (Карпатський регіон) та Східному (Харківська область, Донбас) лімотрофах (Веремич, 2015; Євтух, 2015; Кравченко, 2010). Зокрема, В. Кравченко звернув увагу, передусім, на притаманну Харківщині множинність ідентичностей, які взаємно послаблюють одна одну, а не конкурують із ідентичністю уявного Центру. Беззаперечно цікавим є проект ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, присвячених різноманіттю «політичних ідентичностей» великих українських міст — Донецька, Одеси, Черновців (Бевз, 2016; Кармазіна, 2016; Ротар, 2016).

Поверхнево антиукраїнське збурення Харкова 2014 року та його пізнішу не надто проукраїнську позицію найчастіше пов'язують з успішним проведенням Росією інформаційної війни. Соціологічні опитування підтверджують, що найуразливішими для пропаганди виявилися не гендерні, вікові, освітні групи, а саме територіальні громади. Індекс її результативності в лютому 2015 року виявився найбільшим у Харківській і Одеській областях, а також на Донбасі. У цих регіонах він сягнув 43–50%, у 4 рази перевищивши показники Західного регіону (КМІС. Індекс результативності російської пропаганди, 2015). Водночас, у контексті розглядуваної проблеми слід зазначити два моменти. По-перше, центральна влада жорсткіше контролює теле- і радіоефір Харкова, ніж в

інших вразливих областях. Крім того, на ефективності інформаційної війни на Харківщині не могло не позначитися помітне зменшення довіри до російських ЗМІ. Після відімкнення російських ЗМІ ще навесні 2014 року прийом передач з Росії можливий тільки в прикордонних місцевостях і через супутникові антени. Детальне медіа-опитування 2015 року дало такі результати. Лише 9% жителів Харківської області дивляться російське телебачення, 5% — читають російську пресу, 3% — слухають радіо. Як джерела проросійських матеріалів залишаються Інтернет (37%) та дуже поширений у регіоні часопис «Вісті» (38%). По-друге, жителі Харківської області демонструють 85-100% користування загальнонаціональними ЗМІ, хоча рівень довіри до них є фактично на третину нижчим порівняно із загальноукраїнськими показниками (Опрос медиа потребителей: Харьковская область, 2015). Нагадаємо, навіть за умови відсутності єдиної державної інформаційної політики і скоординованої контрпропаганди, українські олігархічні групи, які володіють найбільшими медіа-активами, практично консенсусне й однаковими висловами подавали інформацію і про анексію Криму, і про війну на Донбасі. Натомість, одіозна місцева влада (із величезним успіхом, визнаємо) зосереджує увагу виключно на формуванні власного позитивного іміджу (Кабачний, 2016), воліючи зовсім не втручатись у «велику політику», аби вчасно перейти на бік переможця.

З огляду на сказане, пропонуємо пояснення особливостям суспільної свідомості харків'ян пошукати в специфіці тривалої соціокультурної еволюції

Харкова (міста, де мешкає і працює більша половина цілої області) XIX–XX ст.

Динамічні соціокультурні процеси на Харківщині розпочалися від XIX ст., коли місто остаточно втратило статус військової фортеці й почало розвиватися як торговельно-ремісницький центр. При цьому воно зберігало свої адміністративні функції як губернської столиці. Таким чином Харків здобув перевагу над величезною кількістю інших міст, які виникали на півдні тодішньої Російської імперії, на територіях, приєднаних внаслідок успішних русько-турецьких війн і остаточної ліквідації козацької напівдержавності.

На той час, як зазначає Д. Багалій, Харків являв собою типово «малоруське» місто, населення якого здебільшого зберігало одяг, мову та звичаї своїх українських предків (Багалей, Миллер, 1993, т. 2, с. 130), адже місто було засноване в середині XVII ст. переселенцями з Київської, Волинської та Подільської губерній, почасти й «Левобережної Малороссії», Чернігівської та Полтавської губерній (Багалей, Миллер, 1993, т. 1, с. 53).

Саме на цьому соціокультурному тлі став можливим феномен «Харківських Афін», першого осередку національного Відродження в Україні. Однак дотепер ніхто не звертав увагу на те, що переміщення центру цього Відродження зі сходу на захід, з подальшою радикалізацією, переходом від культурно-просвітницької стадії до політичної, збіглося з початком активного урбаністичного поступу Харкова від другої чверті XIX ст. Унаслідок цих процесів межі міста та його територія швидко зростали. Змінювався

етнічний і соціальний склад населення, приріст якого забезпечували вихідці з великоруських губерній. Особливо велелюдним цей потік став після «волі», скасування кріпацтва в Російській імперії. Дійсно, тільки за 1880–1900-і рр. населення Харкова подвоїлось, досягнувши майже 200 тис. мешканців, тобто за 20 років воно зросло більше, ніж за попередні 80. Подібними темпами населення продовжувало збільшуватись в 1900–1917 рр. — до майже 400 тис., при цьому середньорічний приріст виявився нижчим, ніж у більшості великих російських і українських міст.

Ще в середині XIX ст. Д. Багалій виокремлював особливий тип «харківця», «щось середнє між малоросом і великоросом» (Багалей, Миллер, 1993, т. 2, с. 131). 1897 року Всеросійський перепис населення зафіксував, що 63,17% тодішніх харків'ян — росіяни, а українців — 25,92 %. Причому, сам Багалій мав «повну підставу» підозрювати, що значна кількість мешканців Харкова соромилася свого «хохляцького походження» й зреклася його саме під час перепису. Аналогічне етнічне співвідношення спостерігалось серед населення інших великих міст в українських губерніях Російської імперії (Києві, Одесі, Катеринославі).

Важливо підкреслити, що зазначені процеси супроводжувалися формуванням особливої харківської міської субкультури, яка поширювалася на широкі кола городян і всіляко репрезентувала себе як «квазістоличну».

Ще на початку XIX ст. Харків із десятима тисячами мешканців став одним із небагатьох міст Російської імперії, в

якому було відкрито університет. Подія відбулася, головним чином, завдяки тому, що тільки місцеве дворянство зібрало для цього понад 400 тис карбованців — більшу частину необхідної суми. Саме цей акт і задав той завеликий масштаб, який міська харківська субкультура намагалася дотримувати й у подальшому. Після Вітчизняної війни 1812 року, цього разу завдяки зусиллям головно купецтва, у Харкові спорудили майже 90 метрову дзвіницю Успенського собору, що залишається другою за висотою в Україні після Лаврської дзвіниці в Києві й може претендувати на гідне місце в переліку найвищих православних храмів і дзвіниць (Wikipedia. Список самых высоких православных храмов и колоколен, 2017).

Орієнтація на великий масштаб доповнювалася в Харкові потягом до зовнішнього блиску та розкошів. Це ставало можливим завдяки чотирьом великим місцевим ярмаркам й постійно діючим торговельним шляхам. Як писав сучасник, «торговля в Харькове производится во всякое время золотыми и серебряными изделиями, галантерейными, шелковыми, бумажными, полотняными, фарфоровыми, хрустальными, медными, железными и другими товарами: книгами, картинами, сукном, мебелью, музыкальными инструментами, дамскими уборами, чем всем гостиный двор и магазины довольствуют все соседние губернии» (Квітка, 2006, с. 14).

Усі ці зовнішні розкоші у I пол. XIX ст. сусідили з пилом і багнюкою, настільки сильною, що дощової восени учням оголошували на 2–2,5 місяці спеціальні канікули, адже в

усьому місті тільки площа перед поштовою конторою була замощена камінням. За винятком центру, місто було забудоване одноповерховими дерев'яними, глинобитними будиночками (Шкодовский, Ю. М., Лаврентьев, И. Н., Лейбфрейд, А. Ю., Полякова, Ю. Ю., 2002, с. 29). Понад 90% одноповерхових будівель нарахував в Харкові, навіть, перепис 1926 року. Пилюку в Харкові здолали тільки в міжвоєнний період 1920–1940-і рр., збільшивши площі зелених насаджень у десятки разів, а по-справжньому багатопверховим Харків став лише після масової житлової забудови 1960–1980-х рр.

Прискорення темпів урбанізації в 1890–1910-х рр., відкриття великих промислових підприємств, активна участь робітників у революційних подіях 1900-х рр. (робочі маніфестації тоді збирали не менше учасників, ніж акції «російської весни» при загальному міському населенні всемеро меншому за сучасне), утім, не змінили соціального складу населення міста. Наприкінці XIX ст. торгівля, ремесла, прислуга забезпечували зайнятість не менше як третини населення, у перше десятиліття XX ст. питома вага міських верств сягала 40% (История города Харькова XX ст., 2004, с. 11). Саме ці верстви були основною аудиторією численних розважальних закладів популярного на той час кафешантаного типу — таких як «Малий театр», знову-таки, найбільший на Півдні Росії, або «цирк Я. Нікітіна» із залом на кілька тисяч місць. У цій популярній культурі, нехай опосередковано, відчувався присмак російськості, як-от на естраді, де панував т. зв. циганський романс, який був ближчим не до автентичного табірної фольклору, а до

російської міської любовної пісні. Авжеж, саме через обидві імперські столиці світові культурні новинки від XIX ст. досягали харківських споживачів. В означену добу місто стало одним із центрів російського футуризму, у ньому працювало багато відомих у майбутньому митців Росії — скажімо, О. Аверченко (Коломієць, Ярмаш, 2003, с. 108).

Порівняно з розквітом ранньої масової культури національний рух у колишніх українських Афінах занепав. Хоча тривала науково-дослідна діяльність Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, мали місце видання літератури українською мовою, постановка п'єс українських драматургів народною мовою на сцені Народного дому, виконання українських народних пісень та творів українських композиторів під час музичних антрактів у народних читальнях, декламування віршів в українському відділенні ім. Тараса Шевченка в першій безплатній народній бібліотеці, вивчення українського національного орнаменту в художній школі В. Й. Бородавського тощо (Коломієць, Ярмаш, 2003, с. 80 та ін.).

У 1920-х рр. Харків, тодішня столиця Радянської України, вдруге в своїй історії став центром національного руху — «Розстріляного Відродження». При цьому перепис 1926 року чітко зафіксував, що в населенні міста переважають за етнічним складом уже українці — 38,4% (частка росіян — 37%, євреїв — 19,4%). Ці показники помітно поліпшилися згідно з Всесоюзним переписом 1939 року, який налічував у місті 48,4% українців і 32,9% росіян (Харків. Збірник архівних документів і матеріалів, 2004, с. 270). З нашої точки зору,

пояснити цю ситуацію можна почасти міграцією до «першої столиці» сільського населення, передусім, з найближчих місць Харківської губернії, майже 80% якого, навіть 1897 року, становили саме українці. Утрата столичного статусу на міграційному прирості населення Харкова не позначилася жодним чином. Його темпи в міжвоєнний період були найбільшими за всю харківську історію, випереджали темпи урбанізації інших великих міст Радянської України. Крім того, у Харківській губернії від дореволюційних часів набули поширення різні народні промисли, які сучасні дослідники почали розглядати як фактор національного відродження. Адже основні заняття визначали специфіку життя, менталітет і систему цінностей майстрів, зацікавлювали українську інтелігенцію, забезпечували сталість етнокультурної традиції (Прилипченко, 2014, с. 11).

Але ось що цікаво. Переважна більшість українців у Харкові 1920-х рр. компактно мешкала на околицях, тримала домашнє господарство, перебувала на службі (История города Харькова XX ст., 2004, с. 242). Тому можна припустити, що в соціокультурному плані вона зберігала наступництво із субкультурним типом харківського міщанина, блискуче зображеного в п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло», завжди готового відцуратися рідного коріння заради благозвучнішого прізвища Мазенін. Очевидно, що цей тип кількісно переважав оспіваний Миколою Хвильовим тип українця як активного «азійського конкістадора».

Увесь повоєнний етнокультурний розвиток Харкова в 1940–1980-і рр. відзначався загальним трендом до

русифікації українського населення Харківщини. Щоправда, за переписами 1989 та 2001 років кількісно частка українців серед населення Харкова, порівняно з попереднім періодом, лише незначно коливалася в межах 50%. Однак російську мову визнавали за рідну більшість харків'ян — майже дві третини. Зросла й питома вага етнічних росіян — до понад 40%. Наймасовішими каналами такої русифікації слід вважати змішані шлюби (до половини з числа тих, які уклали українці) та російськомовність медійного простору (оцінюється у 80–90%), яка зберігалася не тільки у 1990–2000-і рр., ба навіть, у 2014–2017 рр. У цілому, хоча ступінь «проросійськості» міста за 100 років так і не повернувся до індикаторів початку ХХ ст., усе ж таки виявився майже в півтора рази вищим за сучасні загальноукраїнські показники й порівнюваним з показниками українопроблемних Донецької та Луганської областей.

Суттєві обмеження, накладені відомою Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві від середини 1950-і рр., пригальмували харківську тенденцію до великих масштабів, але не подолали її. Саме тому в місті було встановлено найвищий в Україні 20-ти метровий пам'ятник Леніну. Важливіше, на нашу думку, те, що саме в цей період остаточно відбулася перверсія соціокультурних цінностей, значима в контексті розглядуваної нами проблеми, проте підготовлена усією попередньою соціокультурною еволюцією Харківщини. Узагалі-то, своєрідний ціннісний універсум притаманний будь-якій межовим територіям. Однак у цьому разі йдеться не про *змішування*, а радше, *підміну* соціокультурних полюсів. Для переважної більшості харків'ян найвищою значимістю набули патерналістські радянські цінності, правонаступником яких вважає себе Росія. Такі подібні своєю величиною до «великих»

харківських масштабів, вони вдало маскували всі інфраструктурні недоліки надто швидко зростаючого міста, його економічну й освітню підпорядкованість визначеним Центром пріоритетам, усунення від прийняття важливих рішень, навіть, у межах української республіканської периферії. Найактивнішим носієм таких поглядів постала нова інтелігенція, котра працювала в численних наукових і навчальних закладах Харкова, зважаючи на сформовану від дореволюційних часів мережу (уважається, що кожен сьомий учений України — харків'янин, кожний п'ятий науковий заклад розміщений у Харкові). Значно більш освічена та кваліфікована, ніж дореволюційні міські «верстви», вона не надто далеко від них відійшла в субкультурному сенсі — як через властиву будь-якому «інтелігенту» (на відміну від «інтелектуала») підвищену ідеологічну заангажованість, так і через неорганічність, розривчастість трансляції культурної традиції в процесі її формування. І понині половина жителів Сходу пов'язує своє життя з російським цінностями, ба більше, вважає ці цінності прогресивними, протиставляє західним цінностям як занепадаючим. Адже вона здавна споріднилася з ними як невід'ємною частиною соціокультурного ландшафту й економічного простору, у той час як інший, просвіропейський, соціокультурний полюс допоки в Україні є продуктом дуже відносного консенсусу.

У період незалежності головним фактором, який не сприяв поверненню Харкова до національних традицій, стала глибока економічна криза. Навіть 2007 року, після семирічного кон'юнктурного зростання, специфічно зорієнтована промисловість Харкова не досягла показників 1990 року. Цю економічну прогалину не змогли компенсувати ані найбільший у Східній Європі торговельний майданчик Барабашово, ані додатковий ресурс під Євро-2012, ані активна присутність харківських еліт (Є. Кушнар'юв) на

найвищих рівнях влади в Україні. Як наслідок, населення Харкова за 1991–2015 рр. не тільки зменшилось абсолютно, майже на 150 тис. людей. У його структурі збільшилася частка старших вікових груп, для яких найкращі часи дотепер асоціюються з радянським минулим. У соціокультурному сенсі це означає, що Харків виявився неспіввимірним зменшеному масштабу Української держави, на відміну, наприклад, від Києва чи Дніпропетровська, які помітно підвищили свій соціокультурний статус, значно поліпшивши при цьому етнокультурні та мовні пропорції, а тому стали в авангарді війни за незалежність у 2014–2015 рр.

Водночас, цінність великих масштабів у свідомості місцевих мешканців стала певною мірою запобіжником проти участі в початковому варіанті проекту Новоросії як конфедерації з «народних республік». У дилемі між «першою столицею України» та «Харківською народною республікою», значна частина харків'ян обирала перший варіант. У червні 2015 року, за даними групи «Інформаційний опір», майже дві третини опитаних у тій чи іншій формі надали перевагу збереженню міста і регіону в складі єдиної Української держави. «Розмах» питома харківського погляду на актуальні проблеми суспільно-політичного буття можна побачити наочно — через фактичну повну відсутність будь-якої місцевої символіки (на відміну від іншого проблемного мегаполіса — Одеси, де її кількість одразу кидається в очі). За даними Центра Разумкова, пріоритет загальнодержавної ідентичності стверджували 42% мешканців Харківської, Дніпропетровської та Запорізької областей, що перевищує

загальноукраїнські показники й різко контрастує з локальною відчуженістю ідентичності Донбасу.

Таким чином, в історико-культурній ретроспективі Харків і Харківська область не просто підтвердили свій статус *географічного* пограниччя української та російської культур. На нашу думку, це *«рухливе пограниччя» з перевернутими соціокультурними пріоритетами, яке може змістити їх у будь-яку сторону в доволі стислі терміни.* Як засвідчують соціологічні опитування фахівців КМІС, формальне перемир'я та відсутність прямої воєнної агресії РФ протягом 2015–2016 рр. суттєво збільшили чисельність позитивно налаштованих до Росії мешканців Сходу і Півдня країни — фактично до 2/3 (КМІС. Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році), тоді як у загальнонаціональному масштабі цей показник продовжує перебувати на історичному мінімумі.

Рух до національної єдності вможлиблює наявність великої етнокультурної української периферії не тільки в районах Харківської області, але й сусідніх Сумській і Полтавській областях, багато вихідців з яких працюють чи навчаються саме в Харкові. Крім того, він можливий за умови приходу до місцевої влади групи ефективних, хоча й не надто чесних, проукраїнських «кризових менеджерів». Так відбулося в Дніпропетровську (Дніпрі) у 2014 році, де було мобілізовано проукраїнський ресурс, навіть, проти бажання значної частини населення та політичних еліт.

При цьому, привабливість безмежного «руського миру» не щезла. Тому цілком правомірно протиставляти йому

альтернативу Харкова як, навіть, не прикордонних «воріт», а заснованого і розбудовуваного поколіннями українців «глобального міста», з численними навчальними і науковими центрами міжнародного рівня, постійними світовими культурним заходами, мільйонами іноземних туристів, представництвами провідних компаній світу, сучасною, високотехнологічною, сервісною, відкритою економікою. За великим рахунком, йдеться про необхідність відповідної логіці сучасного етапу глобалізації — «глокалізації», глобалізації локального, принципово *нової делімітації українського пограниччя, коли стирання його символічних кордонів із внутрішньою Україною відбувається через відкриття безмежних соціокультурних можливостей*. Альтернатива, яка можлива лише в умовах поглиблення інтеграції України до європейського та світового соціокультурного простору.

3.3 Українська Національна Помісна Церква: поза межами можливого

В узагальнюючих працях, присвячених трансформаціям українського суспільства за останні дві десятиліття, своєрідним науковим *bon ton* стало обов'язкове висвітлення подій релігійного життя. Релігієзнавча проблематика є предметом уваги А. Арістової, М. Бабія, А. Забіяко, С. Здіорука, Л. Іпатової, С. Головащенко, В. Климова, О. Козловського, А. Колодного, Г. Кулагіної, Н. Мадей, М. Мчедлова, О. Недавної, П. Павленка, О. Сагана, Л.

Филипович, М. Черенкова, Н. Черниш, Ю. Чорноморця, В. Шевченка, П. Яроцького та ін. Серед найбільш фундаментальних праць за темою відзначимо монографію В. Еленського [«Релігія після комунізму. Україна в центрально-східноєвропейському контексті»](#) (Еленський, [2002](#)) та колективну працю «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» (2012), в яких підсумовано основні напрями релігійних змін в Україні для періодів 1990-х та 2000-х рр. відповідно.

Проте, на наш погляд, значення цих подій як чинника суспільно-значущих змін та модернізацій них драйверів, є доволі суперечливим і не надто вагомим. Назовні ще до відновлення незалежності в країні розпочався бурхливий релігійний ренесанс, кількість релігійних громад зросла з понад 6 тис. 1988 року до понад 34 тис. 2017 року, релігійний спектр значно перевищив 100 сповідань. Питома вага віруючих збільшилася з понад 40% населення на стині 1980–1990-х рр. до понад 70% у середині 2010-х рр. Цей показник є меншим, ніж у сусідній Польщі (понад 90%), але вищим за Росію (понад 50%). У цілому він відповідає показникам інших європейських країн. 2013–2017 рр. релігійне піднесення дістало новий поштовх через зовнішню агресію, граничне загострення внутрішніх конфліктів і погіршення морально-психологічного клімату в суспільстві, які відновили потребу в компенсаторній функції релігії, призвели до активізації релігійної поведінки: число громадян, які відвідують релігійні служби, зібрання, служіння, збільшилося з 49% у 2000 р. до 58% у 2016 р. (Центр Разумкова. Релігія, церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 23). Насправді,

регулярно (хоча б 1 раз на тиждень) у церкві молиться хіба що чверть тих, хто вважає себе християнином.

Попри це, релігія в Україні, як і півтора століття тому (це проникливо помітив М. Костомаров у «Двох руських народностях», відзначаючи відмінності у релігійності українців і росіян), залишається якщо не приватною, але на надто публічно вагомою справою. Згідно з даними соціологічних досліджень, хоча Церков стабільно очолює рейтинг народної довіри серед суспільно-політичних інститутів, а 65% опитаних вважають її «одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури», постійно зменшується число тих, хто вважає її важливою у своєму житті (з 63% у 2000 р. до 57% у 2016 р.), дедалі більш негативним стає ставлення громадян до публічної демонстрації релігійності державними діячами України (2010 р. позитивне ставлення до такої демонстрації засвідчили 21% опитаних, 2016 р. — 16%), а кількість тих, хто дослухається політичних думок та ідей, що пропагуються в його релігійній організації (4%) узагалі заледве перевищує статистичну похибку (Центр Разумкова. Релігія, церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016).

Можна констатувати, що релігійність здебільшого наявна в ідентифікаційних матрицях українців, проте не посідає у них провідних місць. Крім інших причин, історико-культурна розвідка, здійснена нами у розділі 2, дозволяє пояснити цей факт модерним характером української ідентичності, підвалини якої формувалися у рамцях суто світських підходів «від роду до народу» та «військо-народ-

держава», які вже на стині XVII–XVIII ст. остаточно відсунули на задній план суто релігійний підхід «Київ – другий Єрусалим». Крім того, творці модерного українського національного проекту XIX–XX ст. з великою пересторогою ставилися до релігії як ресурсу для його реалізації — як через помітні релігійні розбіжності між західною та східною частинами українських земель, так і через близькість тодішнього православ'я до великодержавницької ідеології Російської імперії. Винятком з цього правила є представники протестантських напрямків (зокрема, баптизм, євангелізм та адвентизм). Релігійні маркери у самоусвідомленні їх вірних можуть домінувати, однак, по-перше, історично протестантські організації завжди відзначалися лояльністю до країни свого розташування на протигагу нерозбірливий «вселенськості» Римо-Католицької Церкви, а по-друге, кількісно протестанти через підвищені вимоги до релігійної активності складають лічені відсотки (до 2%) серед усіх віруючих в Україні, до 70% яких відносять себе саме до «православних».

Слід відзначити, що це явище вписується до нинішньої постсекулярної ситуації кінця XX — на початку XXI ст., відновлення питомої ваги релігійного чинника в приватному та суспільному житті, яке відбувається у у цілому світі у величезному розмаїтті проявів, часто протилежних один одному. Якщо від початку постсекуляризм поширювався через розмивання кордонів між релігійним і світським, автономізацію релігійного досвіду, то в першій чверті XXI ст. багато релігієзнавців констатують все більш активне «велике повернення» релігії в публічну сферу — ісламський вибух,

євангелічне і католицьке піднесення, релігійне пробудження в посткомуністичному світі, Китаї та Індії, наступ релігійного націоналізму й загрозна хвиля релігійно вмотивованого терору (Єленський, 2013). Додамо сюди «симфонію держави і Церкви» у сучасній неототалітарній Росії. У багатьох випадках, релігійний ренесанс виявляється поєднаним із рухами, які позиціонують себе як «визвольні». У таких випадках релігійний чинник, поряд з мовним та етнічним, починає відігравати провідну роль у самоідентифікації певних спільнот і може мати доволі криваві наслідки (як це відбувалося під час війн Балканах середини 1990-х рр.).

В Україні відродження релігії теж супроводжувалося розколом в середині православ'я. На разі у країні одночасно діють 5 тільки традиційних і історичних Церков — Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), Римо-Католицька Церква в Україні (РКЦ). З одного боку, це спричинювало конфлікт релігійних ідентифікацій, які часто стверджували себе за формулою «ми — не вони». Хоча зазначений конфлікт не набув такої гостроти, як подекуди на теренах колишнього СРСР (перша кров на акціях протесту, нагадаємо, вперше за 25 років української незалежності пролилася на вулиці Грушевського у січні 2014 року), доволі наочні «лінії напруги» пролягли між трьома Православними Церквами, а також між Православними Церквами та Греко-Католицькою і Римо-Католицькою Церквами. Не можна також не помічати розбрату між традиційними та історичними

Церквами (включаючи Православні, Греко-Католицьку, Римо-Католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями. З другого боку, надмір християнських Церков спонукував до заширокого сприйняття своєї релігійної самтотожності (як «православної» чи «християнської»), яке гранично утруднює асоціацію з більш конкретним етнонаціональним, мовно-культурним чи політико-громадянським маркером, відтак запобігало переведенню конфлікту із суто релігійного у цивільний.

З точки зору авторів найфундаментальнішого дослідження за темою (Войналович, В., Єленський, В., Кирюшко, М., Кочан, Н., Рубльова, Н., 2012), найпомітніші на вітчизняному релігійному полі традиційні релігії та «національні Церкви» у 2000-х рр. частіше виступали як «об'єкти інструменталізації та маніпуляцій з боку різного роду суспільних і політичних сил для досягнення корпоративних, партикулярних цілей. Тож, за умов перманентної кризи легітимності усіх політико-правових інститутів у країні стабільно висока довіра з боку суспільства до абстрактного інституту Церкви має своїм прямим наслідком високий рівень використання релігії політиками» (с. 264). Як правило, відкриті зіткнення, захоплення храмів і церковного майна відбувалося через відкрите патрунування владними структурами окремих конфесій (передусім, УПЦ МП і УПЦ КП). У суспільних ж резонансах навколо таких релігійних подій завжди було чимало позірною «бідкання» їх ображених учасників. З іншої сторони, спостерігався процес *аполітизації релігії*, (само)усунення служителів культу від

участі в виборах до центральних і місцевих органів законодавчої влади.

Водночас, звернемо увагу на те, що у незалежній Україні сформовано доволі сучасну (близьку до американської) модель нейтральних відносин між релігією та державою, яка офіційно: а) рівною мірою ставиться до всіх найпоширеніших конфесій, принципово не визначаючи особливого значення якоїсь з них для загальнонаціональної чи місцевої культури б) не передбачає ніяких спеціальних каналів впливу релігії на державу та суспільство (не займається проблемою розміщення релігійних символів у публічних місцях, не санкціонує винятки у системі оподаткування, не врегульовує на законодавчому рівні особливості релігійного побуту тощо). У рамках цієї моделі, однієї з найплюралістичніших на теренах Центрально-Східної Європи, за всього бажання жодна із півдесятка християнських Церков була об'єктивно нездатною змобілізувати пріоритетний символічний ресурс у суспільстві.

У релігійно-церковному середовищі 2013–2017 рр., на перший погляд, загострилися такі ж самі проблеми й унаочнилися такі ж самі тенденції, що в інших сферах суспільного буття. Проте, у перебігу цих процесів не тільки відобразилися особливості постсекулярної епохи, але намітилися деякі своєрідні вектори.

Передусім, в умовах гібридної війни, одним із фронтів якої є саме світоглядне протистояння, належність до різних Церков почала часто інтерпретуватися в значно загостренішій формі «свій»/ «чужий». Це віддзеркалює

об'єктивну ситуацію, коли етнічні росіяни та російськомовні громадяни, мешканці Півдня, Сходу, Донбасу, Криму віддають перевагу УПЦ МП, етнічні українці й україномовні, мешканці Центру та Заходу — УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ відповідно. Хоча, за даними соціологів КМІС, абсолютна більшість вірян обох найбільших православних Церков вважають себе «тільки українцем/українкою» (без поєднання з російською або іншою ідентичністю) — 90% вірян УПЦ КП та 76% УПЦ МП, є суттєві відмінності в поглядах щодо зовнішньої політики. Більшість вірян УПЦ КП сподіваються, що «відносини України з Росією мають бути такими ж, як з іншими» (54%), а більшість вірян УПЦ МП — що «Україна та Росія мають бути незалежними, але дружніми державами» (59%). Підтримують приєднання України до Європейського Союзу більшість вірян УПЦ КП (58%) і третина вірян УПЦ МП (33%). Приблизно одна п'ята вірян УПЦ МП (21%) висловилися за приєднання України до Митного союзу — це майже втричі вищий показник, ніж для вірян УПЦ КП, для яких аналогічний показник становить 7,5% (КМІС. Релігійна самоідентичність і молитва в Україні, 2016).

При цьому, чи не наймасштабніший релігійний захід останніх років — організована УПЦ МП влітку 2016 року Хресна хода із заходу та сходу країни до Києва на честь чергової річниці Хрещення Русі, попри активну медійну підтримку, викликала резонанс, значно менший, ніж розраховували її організатори, але, як на нас, вповні показовий для демонстрації обмеженості релігійної впливості на суспільне життя України.

Попит на україноцентричні «доцентрові тенденції», якій ми дуже наочно спостерігали у мовно-медійних практиках і прискоренні процесів формування проукраїнської ідентичності, набув у релігійному житті українців форми відновлення руху за єдину Помісну Церкву. Руху, нагадаємо, не такого вже нового для Другої української республіки, котрий вже встиг відзначитися неодноразовими спробами вирішення цього питання, як у суто у релігійному середовищі (наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. за участю ієрархів УПЦ КП і УАПЦ), так і за активної участі офіційної влади (у 2007 р. під час візиту Константинопольського Патріарха з нагоди 1020-ї річниці Хрещення Русі).

У православному богослов'ї під Помісною Церквою зазвичай мається на увазі [автокефальна](#), [автономна](#) або самоврядна (напіваавтономна) Церква у межах певної території. У суспільно-політичних реаліях останніх років ідеться про об'єднання декількох християнських Церков в Україні в єдину духовну організацію з виключним духовним центром у Києві, а не за кордоном (у Москві чи Константинополі).

На офіційний рівень це питання було піднято після ухвалення Верховною Радою історичного звернення до Вселенського Патріарха із проханням надати автокефалію Православній церкві в Україні. Порушувалося воно під час зустрічей керівників держави із Константинопольським Патріархом, а найбільш недвозначно було задекларовано у виступі Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Русі: «Завжди після здобуття незалежності державою

починалася дискусія про автокефалію. Так було в Греції, Сербії, Румунії, Болгарії, Грузії, Албанії тощо. Ясно, що ми не будемо байдуже спостерігати за втручанням іншої держави в наші церковні справи, за її спробами використати в своїх інтересах почуття частини українських православних... Слід виходити з давнього канонічного принципу: громадянським та земельним розподілам нехай слідує і розподіл церковних справ» (Виступ Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Київської Русі – України, 2016). Повторення цих тез 2017 року (наприклад, у щорічному посланні до Верховної Ради) спричинюється не стільки наближенням ювілейної дати 1030-річчя Хрещення Русі, скільки наближенням президентських виборів, де бодай маленький успіх у цьому напрямі може частково скомпенсувати в очах виборців невдачі в інших.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у липні 2017 року, 37% опитаних підтримують створення єдиної Помісної Церкви в Україні. 18% — проти цієї ініціативи, по 23% заявили, що їм або байдуже це питання, або взагалі не визначилися із відповіддю. У порівнянні із 2014 роком практично не змінилася кількість тих, хто виступає за об'єднання Церков, водночас у півтора рази зменшилася кількість противників цієї ідеї.

Найбільшу підтримку створення Єдиної Помісної Церкви має у середовищі представників Української Греко-Католицької Церкви (66%) та Української Православної Церкви Київського Патріархату (61%). Натомість серед

прихожан Української Православної Церкви (МП) більше противників цієї ідеї (42%), аніж прихильників (23%).

Об'єднання Церков має найбільшу підтримку на Заході (61%). У Центрі цю ідею підтримують 40%, на Півдні — 24%, на Сході - лише 11% (Соціологічна група «Рейтинг». Ставлення українців до створення Єдиної Помісної Церкви, 2017).

Відновлення руху за Єдину Помісну Церкву, на наш погляд, стало можливим, крім іншого, завдяки відновленню *політичної суб'єктності* Православних Церков, передусім, Української Греко-Католицької Церкви та Української Православної Церкви Київського Патріархату. УГКЦ активізувало свою діяльність ще у середині 2000-х рр., вочевидь, скориставшись «вікном можливостей» за каденції В. Ющенко. Проте, її шлях виявився типово релігійним — шляхом розширення канонічної території. Відродившись у Західній Україні наприкінці 1980-х рр., УГКЦ розширила юрисдикцію Верховного архієпископа та Синоду єпископів на всю Україну, окрім Закарпаття, де Греко-Католицька Церква має автономний статус. У 2004–2005 рр. за тодішнього глави УГКЦ Блаженнішого Любомира (Гузара) осідок Верховного архієпископа Церкви було повернуто зі Львова до Києва. Відтоді Глава УГКЦ іменується титулом «Верховний архієпископ Києво-Галицький». Насправді, активний розвиток УГКЦ на теренах «великої» України не вийшов за межі Заходу країни, де греко-католики у 2000–2017 рр. склали у середньому третину усіх віруючих. Саме там було створено три нові митрополії. Кількість греко-католицьких громад

також зросла незначно: на 1 січня 2001 року їх нараховувалося 3268, на 1 січня 2017 року — 3890 (+19%). У межах країни за цей час їх питома вага фактично не змінилася і знаходиться у діапазоні 5,7–7,8%. Соціологи також не констатують збільшення кількості греко-католиків серед віруючих Центра, Півдня, Сходу України (Центр Разумкова. Релігія, церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 28). Єдина помітна зміна — поліпшення суспільного ставлення. Якщо 2000 р. до УГКЦ позитивно ставилися 31,4% респондентів, то 2016 р. — 45,2% (с. 34). Це є прикладом зворотного впливу релігійної сфери на світську. Адже, саме активна проукраїнська позиція, яка останні роки займала УГКЦ, спромоглася частково здолати історико-релігійні міфи про природну ворожнечу між православними та католиками.

Іншим шляхом — шляхом суспільного служіння — пішла УПЦ КП. Серед різноманітних заходів у цій царині, з якими можна ознайомитися на офіційному сайті Церкви (<https://www.cerkva.info>), найвагомим виявився інститут капеланства. Наразі цей інститут підтримують 67% громадян (у 2010 р. — 56%) — від 87% жителів Заходу до 55% жителів Донбасу і Сходу (с. 25). Ще 2015 року у Міністерстві оборони України було затверджено «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». А першим військовим формуванням, де капеланів від початку 2017 року вже офіційно зараховують на штатні посади з розрахунку 1 капелан на 350–700 осіб особового складу, стала Національна Гвардія України. Оскільки згідно з «Положенням про службу військового

духовенства», було прямо заборонено служіння в НГУ «священиків тих релігійних організацій, центри яких знаходяться на території країни-агресора», саме священники УПЦ КП отримали перевагу у заміщенні капеланських посад. При цьому слід віддавати собі звіт у тому, що інституціалізація капеланства — це доволі ситуативний крок, спричинений зовнішніми міліарними загрозами. Насправді, він ближчий до моделі «державної релігії», аніж до нинішніх стосунків релігії та держави в Другій Українській Республіці. Інших суттєвих елементів моделі «державної релігії», як от сполучення освіти та релігії, суспільна свідомість українців не сприймала останні 25 років.

Унаслідок активної суспільної діяльності число прихильників УПЦ-КП відчутно перевищує число вірних УПЦ: серед усіх опитаних Центром Разумкова 2016 року 25% проти 15%, відповідно; серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я, — 38% проти 23%. Є підстави констатувати наявність сталої тенденції: число прихильників УПЦ з 2010 р. знижується (у 2010 р. воно становило 24% всіх опитаних, у 2013 — 20%, у 2014 — 17%, наразі — 15%); натомість зростає число прихильників УПЦ-КП: порівняно з 2000 р., воно зросло вдвічі - з 12% до 25%. Найбільш помітним це зростання є на Сході країни (з 3% до 19%), у Центрі (з 18% до 35%) та на Заході (з 20% до 36%) (Релігія, церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 22–23). Останній момент є дуже важливим, адже у соціально-гендерному плані більшість активних віруючих — люди похилого віку, а перевага релігійності жінок над релігійністю чоловіків є чи найзначущою в Європі. Таким чином через церковне життя

відбувається їх залучення до процесів консолідації української нації.

Соціологи вважають, що одним із чинників зростання числа вірних УПЦ-КП є церковне визначення тих, хто вважав себе «просто православним»: частка таких респондентів зменшилася з 39% у 2000 р. до 21% у 2016 р. (с. 23). Проте, можемо навести і власні розрахунки на основі щорічних Звітів Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України У період з 1 січня 2001 року по 1 січня 2017 р. кількість громад УПЦ КП зросло на 85% (з 2760 до 5114). Натомість кількість громад вірних УПЦ МП за цей період зросло лише на 38% (з 8953 до 12328). Від початку революції Гідності УПЦ МП втратила понад 150 громад, а УПЦ КП мережа громад УПЦ КП збільшилася на майже 600 (+13%). Предстоятель УПЦ КП має найвищий рейтинг особистісної довіри серед лідерів інших розглянутих Церков.

УПЦ МП продовжує лідирувати в організаційних і матеріальних можливостях. Її публічні заходи завжди велелюдні. Це — спадок Радянського Союзу, де існувала лише одна Православна Церква на чолі з Патріархом Московським. Крім того, УПЦ МП володіє найбільшим символічним ресурсом (храмами, монастирями, святинями) і має більші фінанси (у тому числі за рахунок зовнішнього фінансування). Однак, вона безумовно програє у здатності продукувати актуальні меседжі та сенси, оскільки затиснута між необхідністю дотримуватися двох прямо протилежних

лояльностей — до Московської Патріархії та до української держави і українського народу.

За нинішньої динаміки наздогнати її природним шляхом УПЦ КП зможе якраз до 50-річчя української незалежності. Щоправда, ситуація може різко змінитися, якщо Константинопільський Патріарх надасть автокефалію УПЦ КП аби відхопити у Патріарха Московського частину канонічної території. Тоді цілком вірогідний сценарій, коли велика частина проукраїнські орієнтованого кліру УПЦ МП вповні офіційно і масово перейде до нововизнаної Церкви..

На цьому тлі малопомітною залишається діяльність Української Автокефальної Православної Церкви. За останні 18 років кількість її громад зросла дуже незначно — з приблизно 1000 до 1200. Чи не єдиною її перевагою є вищий канонічний статус за рахунок визнання зі сторони Вселенського Константинопольського Патріарха. Спробу своєрідного обміну легітимності та популярності через об'єднання з УПЦ КП було здійснено 2015 року — безрезультатно (так само, як і декілька попередніх разів).

Аналізуючи перспективи руху за Єдину Помісну Церкву, можемо констатувати достатньо незвичну для вітчизняних реалій, але типову для постсекулярної епохи в цілому ситуацію збігу зацікавленості влади і патріотичної громадськості із постійно зростаючою самостійною активністю християнських Церков. Разом із тим, не можна не пригадати роботу І. Франка «Поза межами можливого». Саме так Каменярь оцінював перспективи ідеалу національної самостійності на стині минулого за позаминулого століть.

Доводиться висновувати, що Ідеал Єдиної Української Православної Церкви знаходиться на початку століття XXI ст. поза межами можливого — як із суто релігійних, так і поза релігійних підстав. Для його реалізації у альтернативних УПЦ МП Церков бракує достатніх організаційно-фінансових ресурсів і можливостей для порозуміння (між православними та греко-католиками, передусім). Нарешті, створення такої Церкви означатиме поступову відмову від усталеної плюралістичної моделі вдержавно-релігійних відносин не користь моделей «державної Церкви» або «традиційної Церкви», яка свідомістю не сприймалася усі роки незалежності. Утім, нагадаємо, що уся історія нашої цивілізації — ніщо інше, як розсування границь неможливого. Тому частковий поступ у цьому напрямі (об'єднання УПЦ КП і УАПЦ, автокефалія УПЦ КП) вповні вірогідний. Крім того, врахуємо той факт, що діяльність із створення УППЦ (Української Помісної Православної Церкви) — *це не тільки данина триваючої нині хвилі «лагідної українізації», яку ми дуже наочно спостерігали у всіх сферах духовної культури, але спосіб залучення до цих процесів нових соціально-гендерних груп, особливо на Півдні та Сході країни.*

Із соціокультурної точки зору ми маємо справу з тією ж «післяпостмодерністю», яку, втім, важче помітити, ніж, наприклад, у мовно-медійних чи меморіальних практиках, адже рівень інституційності релігійної сфери на порядок вищий. Але навіть у цьому випадку найуспішнішою виявилася саме найпостсекулярніша інституція, яка одночасно розширює свою церковну мережу, збільшує громадянську прихильність і розглядається владою і значною частиною

експертів як найреальніша основа для створення єдиної Помісної Української Православної Церкви.

ПІСЛЯМОВА

У ХХІ ст. нікого вже не здивувати навздогінною модернізацією, адже коло країн, які до неї долучилися, є значно ширшим за коло тих країн, які вони воліють наздогнати. Утім, у кожній країні на цьому шляху розвитку є неповторна «історія успіху» або (що трапляється частіше) «профайл невдач».

На наш погляд, унікальність суто української ситуації полягає у дивовижно розтягнутих у часі намаганнях зміститися із напівпериферії (близької и віддаленої) до центру чергової політичної або економічної світ-системи і таким чином повернути собі становище, яке вона посідала на початку своєї історії, перебуваючи у складі Балкансько-Дунайсько-Карпатської зони випереджаючого цивілізаційного розвитку ще за постнеолітичної доби.

Найбільш успішною виявилася спроба переходу до індустріального, модерного, суспільства, яка, втім, являла собою лише завершення революції Нового часу, започаткованої ще національно-визвольними змаганнями середини ХVІІ ст. Зворотної стороною цього успіху постав стагнаційний тренд, у якому країні перебуває останні півстоліття (1960–2010-і рр.).

Безпосереднім наслідком недомодернізованості (водночас важливим гальмівним чинником) модернізаційних трансформацій є «межовість» української культури, її утворення з безлічі різноякісних і різнорівневих елементів і структур в усіх сферах суспільного життя, на межі між одним з «центрів» сучасного світу і його периферією, нарешті, на перетині різновекторних зовнішніх впливів.

У багатуокладній українській культурі 2000-х рр. до індустріальна, до модерна, (в основному ментальна) спадщина дисгармонувала з основними індустріальними, модерними, інститутами в економічній і політичній сферах і постіндустріальними (постмодерними) інформаційно-комунікаційними технологіями й ранньомодерною соціально-гендерною структурою, причому дуже часто давалася взнаки взаємоінерційність складників, що належать до різних укладів.

Неможливість ефективного функціонування в таких умовах суспільної моделі Другої Української Республіки (1991– наш час), зрештою, призвела до її глибокої системної кризи, поглибленої зовнішньої гібридною агресією з боку Російської Федерації.

Життєво необхідні у таких умовах комплексні структурні реформи, які намагаються проводити у 2014–2017 рр., відзначилися цікавими модернізаційними заворотами, зіштовхуванням кількох різноспрямованих трендів. З одного боку, мала місце деіндустріалізація української економіки, паралельно до якої відбувалася архаїзація (ба навіть бруталізація) політичного життя. З іншого боку, в останні три-чотири роки набирає обертів рух до «мережовості», оснований на поглибленні впливу та прискоренні поширення інформаційно-комунікаційних технологій на усі сфери суспільного життя. Найбільший прогрес було зафіксовано у сфері електронного урядування, де країна світових рейтингах займає чи не найвищі для себе місця (30+ та 60+). Ці успіхи, примноженні пришвидченими розвитком електронної комерції та зростанням впливу незалежних і проукраїнські налаштованих «акторів» і суспільно-політично зорієнтованих соцмереж (Facebook, Twitter) на медійне середовище та суспільну думку, мають наслідком розширення новітнього постіндустріального укладу в українській культурі.

Не надто новим, однак ефективним у процесах модернізації виявився національний чинник. Дотепер різнорівнева структура сучасної української ідентичності є перегорнутим відображенням вітчизняної багатокладності, де формальна громадянсько-політична ідентичність, притаманна 70% громадян України, відбиває постмодерний прошарок, фактична, мовно-культурна, (50% мешканців України) — модерний, а реальна, етнонаснажена (25% українців), — домодерний. Виплодом ситуативної консолідації у 2013/2014–2017 рр. відносно більшої її частини є процеси «лагідної українізації». У мовно-медійні сфері зокрема та сфері духовної культури вони спрямовані на те, щоби сучасний українець, зберігаючи будь-яке первинне етнонаціональне коріння, мусив ототожнювати себе головно через українську мовно-культурну

традицію. Цей гібрид суто етнічної та політичної моделі національної ідентичності є свідченням того, що розширення постіндустріального сегменту набуло нової якості й може бути позначене вже як *«післяпостмодерне»*.

Схожі тренди можемо спостерігати в підходах до численних українських погранич, особливо на Сході країни. На прикладі Харківщини було відзначено, що ці території відзначаються перверсованістю та підвищеною рухливістю ціннісно-аксіологічних і ідентифікаційних координат, через що актуалізується потреба в їх принципової нової делімітації — у формі стирання символічних кордонів з уявним центром через відкриття необмежених соціокультурних можливостей. Так само у сфері релігійної життя найуспішним суб'єктом виявилася Українська Православна Церква Київського Патріархату, яка у своїй діяльності зробила типовий вже для постсекулярної епохи акцент на спільному служінні (наприклад, через рекрутинг капеланів до ЗСУ та НГУ), і нині претендує на роль основи для створення єдиної Помісної Української Православної Церкви.

Натомість, хоча за рахунок проведення загальнодержавних меморіальних компаній, кількість, системність і масштабність яких у період незалежності непинно зростають, відбувається «кінець» меморіального палімпсесту, завершується перехід меморіального простору України від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань до певним чином структурованої системи, сутність цього явища — вочевидь типово модерна.

Узагальнення наведених тенденцій дозволяє дійти прикінцевого висновку про те, що із культурологічної точки зору зміст модернізаційних перетворень української культури впродовж I чверті XXI ст. зводиться до її демодернізації, зменшення питомої ваги модерних компонентів, які слугували нехай застарілим, проте стабільним підмурівком. Особливо активно у 2013/2014–2017 рр. вони заміщуються не тільки післяпостмодерними, але й домодерними складниками, утворюючи можливо більш сучасну, але разом із тим менш стійку пропорцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович, Д. (1998.) *Українська культура*. Мюнхен: УВУ, 1988.
2. Ассман, Я. (2004). *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славян. культуры.
3. Багалея, Д., Миллер Д. (1993). *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. В 2-х т. Т. 1 : XVII–XVIII вв.* Харьков: Изд-во: Харьков.
4. Багалея, Д. & Миллер Д. (1993). *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. В 2-х т. Т. 2 : XIX – начало XX в.* Харьков: Изд-во: Харьков.
5. Бевз, Т. А. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
6. Белей, Л. (2016). *Українська мова і Інтернеті — торгівля, розваги , нерухомість – тут все російською*. Відновлено з http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/73060/Українська_мова_в_інтернеті_Торгівля_нерухомість_розваги?a_offset.
7. Бжезинський, З. (2000). *Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи*. Львів–Івано-Франківськ: «Аілея-НВ».
8. Борисова, О. В. (2017). *Соціальна антропологія : підруч. для вищ. навч. закл.* Київ: Кондор-Видавництво.
9. Бреский, О., Бреская О. (2008). *От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа»*. Вильнюс: ЕГУ.
10. Буряк, В. (2014). *Тенденции на рынке ЕСМ в 2014 году. Прогноз на 2015 год, – пресс-релиз*. Відновлено з <http://itexpert.org.ua/rubrikator/item/40599-tendentsii-na-rynke-esm-v-2014-godu-prognoz-na-2015-god-press-reliz.html>.
11. Валлерстайн, И. (2001). *Анализ мировых систем и ситуации в современном мире*. Санкт-Петербург: Универ. книга.
12. Васильев, А. (2012). *Memory studies: Единство парадигмы — многообразие объектов*. Новое литературное обозрение, 2012, 5(117). Відновлено з <http://www.nlobooks.ru/node/2640>.

13. Васильев, М. (2016). *Современные медиа технологии на службе международного терроризма?* Відновлено з <https://www.geopolitica.ru/article/sovremennye-media-tehnologii-na-sluzhbe-mezhdunarodnogo-terrorizma>.
14. Верменич, Я. В. (2015). *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
15. Вілсон, Е. (2004). *Українці: несподівана нація = The Ukrainians Unexpected Nation*. Київ : К.І.С.
16. Віннічук, Ю. & Казанцев Д. (2016). Герої бізнесу. Антон Мартинов: українці не просто стали менше фінансувати агресора, вони дали поштовх для розвитку української книги. Відновлено з http://biz.censor.net.ua/resonance/11585/gero_bznesu_anton_martinov_ukrants_ne_prosto_stali_menshe_fnansuvati_agresora_voni_dali_poshtovh_dlya.
17. Войналович, В., Єленський, В., Кирюшко, М., Кочан, Н., Рубльова, Н. (2012). *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення :досвід сучасної України*. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
18. Гейц, В., Семиноженко, В. & Кваснюк, Б. (Ред.). (2007). *Стратегічні виклики XXI ст. економіці та суспільству України : в 3 т. Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки*. Київ: Фенікс.
19. Гейц, В., Семиноженко, В. & Кваснюк, Б. (Ред.). (2007). *Стратегічні виклики XXI ст. економіці та суспільству України : в 3 т. Т. 1 : Економіка знань — модернізаційний проект України*. Київ: Фенікс
20. Гелнер, Е. (2003). *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Київ: Таксон.
21. Gemius. (2017). *Е-commerce в Україні: локальний и иностранный*. Відновлено з <http://www.gemius.com.ua/e-commerce-novosti/e-commerce-v-ukraine-lokalnyj-i-inostrannyj.html>.
22. Gemius. (2017). *Популярні сайти Уанету в серпні 2017 року*. Відновлено з <http://www.gemius.com.ua/vse-stati-dlja-chtenija/populjarni-sajti-uanetu-v-serpni-2017-roku>.
23. Gemius Україна (2015). *Как растет аудитория соцсетей в Украине, России, Турции и других странах (инфографика)*. Відновлено з <http://ain.ua/2015/04/16/575766>.
24. GfK Ukraine (2017). *Всеукраїнське опитування громадської думки, GfK Ukraine*. Відновлено з <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/news/nationwide-poll-ukraine-2017>.
25. Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ: Критика.
26. Гоголь, Н. В. (1994). *Взгляд на составление Малороссии*. Гоголь Н. В. *Собр. соч. : в 9 т. (Т. 7 : Юношеские опыты, с. 152–160)*. Москва: Рус. книга.

27. Горбаненко, С. А., Г. О. Пашкевич (2010). *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н.е. – I тис. н.е.)*. Київ: Академперіодика.
28. Горбулін, В. П. (Ред.). (2017) *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД.
29. Горський, В. С. & Кислюк, К. В. (2004). *Історія української філософії : підручник*. Київ, Либідь.
30. Gorchenin Institute. (2016). *Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2), — исследование*. Відновлено з http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvennopoliticheskie.html.
31. Gorchenin Institute. (2017). «Українське суспільство та європейські цінності». *Звіт за результатами соціологічного дослідження*. Відновлено з <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/090/42/5964d944f2d4e.pdf>.
32. Gorchenin Institute (2016). *Общественно-политические настроения населения Украины. Блок 1: Политика, рейтинги*. Відновлено з http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2652_obshchestvennopoliticheskie.html.
33. Грабович, Г. (2015). Тарас Шевченко: формування національного поета. *Критика*, Рік XIX, 3-4 (209-210), 2–9.
34. Грицак, Я. (2011). *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика.
35. Грушевський, М. С. (2005). «Малі діла». Грушевський М. С. *Твори : у 50 т. (Т. 2 : сер. «Суспільно-політичні твори (1894–1907), с. 287–294)*. Львів: Світ.
36. Грушевський, М. С. (1991). *Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. Т. 1 : До початку XI віка*. Київ: Наук. Думка.
37. Гусаров, В. (2016). *Гибридные рычаги информационной агрессии России, или Как Украине не проиграть информационную войну?* Відновлено з sprotyv.info/ru/news/kyiv/gibridnye-rychagi-informacionnoy-agressii-rossii-ili-kak-ukraine-ne-proigrat.
38. Даймонд, Л. (2013). *Демократія в Україні згортається загрозливими темпами*. Відновлено з <http://tyzhden.ua/World/93601>.
39. Демчук, Р. В. (2014). *Українська ідентичність у модусі міфологем*. Київ: Стародавній світ.
40. Денисенко, Ю. М. (2012). Міфологізація образу України у творчості діячів української діаспори. *Культура України*, 2012, Вип. 39, 33-39.

41. Державна служба статистики. Офіційний веб-сайт (2013). *Товарна структура зовнішньої торгівлі за січень-серпень 2013 року*. Відновлено з http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt0813_u.htm.
42. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО (2017). Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. Відновлено з <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
43. Детектор медіа. Інститут масової інформації. (2017). *На Півдні і Сході України зменшується використання суто російськомовних медіа*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/126262/2017-05-23-na-pivdni-i-skhodi-ukrainizmen-shuetsya-vikoristannya-suto-rosiiskomovnikh-media-imi>.
44. Детектор медіа. (2017). *Більшість комунальних підприємств не виконують вимог закону про відкритість публічних коштів – результати моніторингу*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/130425/2017-09-29-bilshist-komunalnikh-pidpriemstv-ne-vikonuyut-vimog-zakonu-pro-vidkritist-publichnikh-koshtiv-rezultati-monitoringu>.
45. Детектор Медіа. (2017). *Донецька, Харківська, Вінницька, Херсонська ОДА та Херсонська міськрада мають високий рівень інформаційної відкритості – результати моніторингу*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/130421/2017-09-29-donetska-kharkivska-vinnitska-khersonska-oda-ta-khersonska-miskrada-mayut-visokii-riven-informatsiinoi-vidkritosti-rezultati-monitoringu>.
46. [Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України](https://petition.president.gov.ua/petition/36543). (2017). *Отменить блокировку интернет-ресурса Вконтакте*. Відновлено з <https://petition.president.gov.ua/petition/36543>. — Назва з екрана.
47. [Свух, В. Б.](#), Гвоздецька, Б. Г. (2015). *Структурування ідентичностей у пограничному просторі Карпатського регіону*. Київ: ВВ ДДПУ імені І. Франка.
48. Єленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ — початку ХХІ століття*. Львів: Вид. УКУ, 2013.
49. Єленський, В. (2002). *Релігія після комунізму. Україна в центральній і східноєвропейському контексті*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова.
50. Єромолаєв, А. В. (Ред.). (2010). *Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку*. Київ: НІСД.
51. Єчкельчик, С. (2011). *Історія України. Становлення модерної нації*. Київ: Laurus, 2011.

52. Забужко, О. (1999). *Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології*. Забужко О. *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика*. Київ: Факт.
53. Забужко, О. (2012). Україна: підпілля Європи. *Репорт про стан культури і НУО в Україні*. (с. 131–135). Люблин: Epistem.
54. Зашкільняк, В. (Ред.). (2004). *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми*. Львів: Вид-во Львів. нац. ун-та.
55. [Зерній](#), Ю. О. (2009). *Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ.
56. Зякун, А. І. (2002). *Навчальна література з історії кінця 80–90-х рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ.
57. Інститут масової інформації. (2016). *Українці масово відмовляються від російських ЗМІ – дослідження*. Відновлено з <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/16/7120842>.
58. Інститут соціології НАН України. (2016). *До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?* Відновлено з <http://bukinfo.com.ua/show/news?lid=79910>
59. Кабачний, Р. (2016). *Впливової друкованої преси у Харкові немає, її замінюють публіки у соцмережах та телебачення*. Відновлено з http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/65030/Vplyvovoji_drukovanoji_presy_u_Kharkovi_n_etaje_jiji.
60. Калинина, И. В. (2009). *Очерки по исторической семантике*. Санкт-Петербург: Изд. С.–Петербург. ун-та.
61. Kantar TNS. (2015). *За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з українською символікою*. Відновлено з <http://tns-ua.com/news/za-rik-zrosla-kilkist-ukrayintsiv-yaki-nosyat-odyag-i-prikrasi-z-ukrayinskoyu-simvolikoyu>.
62. Kantars TSN (2017). *Рейтинг популярних сайтів за серпень 2017*. Відновлено з <https://tns-ua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-za-serpen-2017>.
63. Кармазіна, М.С. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
64. Кастельс, М. & Химанен, П. (2002). *Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель*. Москва : Логос, 2002. — 219 с.
65. Кастельс, М. (2004). *Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе*. Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманит. ун-та), 2004.

66. Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва : ГУ ВШЭ, 2000.
67. Квитка, Г. Ф. (2006). *Харьков и уездные города*. Харьков, Мачулин.
68. Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=1>.
69. Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017*. Відновлено з www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1.
70. Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017*. Відновлено з [:www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1](http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1).
71. Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Думки і погляди населення України стосовно методів опору інтервентам / окупантам: вересень 2015 року*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=546>.
72. Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Індекс результативності російської пропаганди*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>.
73. Київський міжнародний інститут соціології. (2014). *ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=425>.
74. Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Релігійна самоідентичність і молитва в Україні*. Відновлено з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=638&page=1>.
75. Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Ставлення українців до державних свят, лютий 2017 р.* Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=688&page=1>.
76. Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Чи згодні українці змінити стереотипи, розділивши порівну домашні обов'язки та догляд за дітьми?* Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=563&page=1&t=8>.
77. Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=680&page=2>.
78. Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Україна-25: досягнення та поразки*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=644&page=6>.

79. Козеллек, Р. (2004) Невідомий солдат як національний символ Європи. Р. Козеллек, Ю. Шеррер & К. Сігов, *Історичні пошуки ідентичності : Українсько-німецький колоквиум*. (с. 20-39). Київ : Дух і літера.
80. Коломієць, Т. В., Ярмиш, О. Н. (2003). *Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX — початок XX ст.)*. Харьков : Вид-во Нац. ун-ту внутр. Справ.
81. Компанія Ericsson (2014). *Інфографіка: культура споживання Інтернету в Україні*. Відновлено з <http://forbes.ua/business/1382719-infografika-kultura-potrebleniya-interneta-v-ukraine>. – Назва з екрана.
82. Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
83. Кочан, В. М. (2008). *Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі*. (Автореф. дис. канд. філос. наук). Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь.
84. Кравченко В. В. (2010). *Харьков / Харків: столиця Пограниччя*. Вильнюс: Европейский гуманит. ун-т.
85. Кривицька, О. (2016). Лімотрофна ідентичність крізь призму феномена пограниччя. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*/ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016, Вип. 3-4 (82–83), 298–313.
86. Кубійович, В. & Кузеля, З. (Ред.) (1949). *Енциклопедія Українознавства*. (Т. 1-2). Т. 1. Мюнхен–Нью-Йорк : Молоде життя, 1949.
87. Кузнецова, Е. (2016). *Идеальный президент, или как крупнейшие телеканалы освещают деятельность Петра Порошенко*. Відновлено з <http://voxukraine.org/2016/09/07/tv-censorship-ru>.
88. Липа, Ю. (1953). *Призначення України* (2-ге вид.). Нью-Йорк: Говерля.
89. Липа, Ю. (1954). *Розподіл Росії* (2-ге справл. вид.). Нью-Йорк: Говерля.
90. Лисяк-Рудницький, І. Україна між Сходом та Заходом. І. Лисяк-Рудницький *Історичні есе* (Т. 1, с. 1 – 10). Київ: Основи.
91. Маланюк, Є. (1959). *Малоросійство*. Нью-Йорк : Вид. «Вісника» ООЧСУ
92. Mediaownership monitor Ukraine (2016). *Медіавласність має значення*. Відновлено з <http://ukraine.mom-rsf.org>.
93. Міністерство оборони України (2016). *Військово-патріотичне виховання*. Відновлено з <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robot/vijskovo-patriotichne-vihovannya-u-zbrojnih-silah-ukraini.html>.
94. Мірчук, І. (2007). *Українська культура*. Нью-Йорк : Шкільна Рада.

95. Міхровська, М. С. & Черноус А. Г. (2016). Деякі аспекти впровадження електронного урядування в Україні на прикладі досвіду зарубіжних країн. *Право і суспільство*, 2016, 2(2), 122-127.

96. Миротворец». Центр исследования признаков преступлений против национальной безопасности Украины, мира, безопасности человечества и международного правопорядка. *План нападения России на Украину. Решение на применение войск группировки «Север» в специальной операции по нападению на Украину*. Відновлено з <https://psb4ukr.org/241237-reshenie-na-primenenie-gruppirovki-vojsk-sever-v-specialnoj-operacii-po-napadeniyu-na-ukrainu>.

97. Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев & Н. В. Поньрко. (Ред.). *Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т.* (Т. 7 : Вторая половина XV века, с. 286–311). Санкт-Петербург: Наука.

98. Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України.

99. Нагорна, Л. П. (2016). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

100. [Надкарни](#), М. (2014). О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште. *Новое литературное обозрение*, 2014, 2(216).

101. Національна Гвардія України. (2015). *Прес-конференція «Як у Нацгвардії вирішується питання щодо увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців»*. Відновлено з <http://ngu.gov.ua/ru/node/3866>.

102. Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Офіційний веб-портал. (2017). *Галузь зв'язку: цифри та факти*. Відновлено з <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=138&language=uk>.

103. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. (2017). *Мовні квоти на радіо. Результати моніторингу у 1 півріччі 2017 року*. Відновлено з <https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2017/09/ZVIT-PO-KVOTAH.pdf>.

104. Національний банк України. Офіційне інтернет-представництво. (2017). *Безготівкові розрахунки в Україні зростають: найчастіше українці розраховуються безготівково у торговельних мережах*. Відновлено з https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=58370337&cat_id=55838.

105.Огієнко, І. (1991). *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Абрис.

106. *Опрос медиа потребителей: Харьковская область*. Відновлено з <http://www.slideshare.net/umedia/ss-53370238>.

107. Павленко, Ю. В. (2001). *Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства* : навч. посібник (Вид. 3-тє, стереотип.). Київ: Либідь.

108.Павленко, Ю. В. (1994). *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ: Фенікс.

109.Паламарчук, М. О. (2015). *Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти*. Київ: НІСД.

110.Пінчук запропонував тимчасово відмовитися від ЄС та Криму: повний текст резонансної статті та реакція соцмереж. Відновлено з <http://nv.ua/ukr/ukraine/politics/pinchuk-387781.html>.

111. Політична «джинса» лишається найпопулярнішим жанром у регіональних ЗМІ. Аналітичний звіт моніторингу регіональних ЗМІ Інституту демократії імені Пилипа Орлика за липень 2016-го. Відновлено з [www. http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/regional_newspapers/politichna_dzhinsa_lishaetsya_na_ypopulyarnishim_zhanrom_u_regionalnikh_zmi](http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/regional_newspapers/politichna_dzhinsa_lishaetsya_na_ypopulyarnishim_zhanrom_u_regionalnikh_zmi).

112.Порошенко, П. (2016). *Виступ Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Київської Русі – України*. Відновлено з <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-zahodiv-z-nagodi-dnya-hreshennya-37741>.

113.Посохов, С. І. (Ред.). (2004). *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів*. Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ.

114.Плутарх, (1994). *Сравнительные жизнеописания в двух томах*. (2-е изд., исправ. и доп.). Москва: Наука.

115.Прилипченко, Н. С. (2014). *Еволюція художніх текстильних промислів Слобожанщини в контексті української культури другої половини XIX — початку XX ст.* (Автореф. дис. канд. культурології). Харківська державна академія культури, Харків.

116.Пріцак, О. (1991). Що таке історія України?. *Слово і час*, 1991, 1, 53–60.

117.Рафальский, О., Войналович, В., Нагорна, Л. (Ред.). (2017). *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

- 118.Рассоха, И. Н. (2007). *Украинская прародина индоевропейцев*. Харьков: ХНАМГ.
- 119.Рейнгольд, Г. (2006). *Умная толпа: Новая социальная революция*. Москва: ФАИР-ПРЕСС.
- 120.Рикер, П. (2005) Яким має бути новий етос Європи?. *Критика*, Рік IX, 6(92).
- 121.Розумний, М. М. (2016). *Виклики національного самовизначення*. Київ: НІСД.
- 122.Ротар, Н. Ю. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- 123.*Рух добровольців «Простір свободи». Російська мова домінує в медіа та сфері послуг, українська — в освіті й кінопрокаті*. Відновлено з <http://dobrovol.org/article/347/>.
- 124.Рябчук, М. (2015). Дві України: кінець амбівалентності?. *Критика*, Рік XIX, 1-2 (207-208), 2–12.
- 125.Рябчук, М. (2000). Розщеплений світ: до проблеми «кресової» ксенофобії. Рябчук, М. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Київ: Критика.
- 126.[Рябчук, М. Ю.](#) (2015). *Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ.
- 127.Свідлов, С. (2016). *Становище української мови в «українському» Інтернеті*. Відновлено з <http://language-policy.info/2015/11/stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-interneti>.
- 128.Смолій, В. А. (Ред.) (2007). *Історія українського козацтва: Нариси в 2 т. Т. 2*. Київ: ВД «Києво-Могилян. акад.», 2007.
129. Смолій, В. А. (Ред.) (2006). *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т. 1*. Київ: Наук. думка, 2006.
- 130.Серенок, А. О. &, Клімушин, П. С. (2010). *Електронне урядування в інформаційному суспільстві*. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр».
- 131.Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *До Дня захисника України*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ko_dnyu_zaschitnika_ukrainy.html.
- 132.Соціологічна група «Рейтинг». (2016). *Ставлення до окремих історичних постатей у процесу декомунізації в Україні*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html.
- 133.Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Патріотичні настрої українців*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/patrioticheskie_nastroeniya_ukraincev.html.

134.Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Ставлення українців до створення Єдиної Помісної Церкви*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_ukraincev_k_sozdaniyu_edinoy_pomestnoy_cerkvi.html.

135.Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Україна у фокусі: соціологічні виміри*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_v_fokuse_sociologicheskie_izmereniya.html.

136.Стародубцева, Л. (Ред.). (2010). *Какой модерн? Философские рефлексии над ситуацией пост/недо/after-post/ПОСТ-пост... модернизма : кол. монографія, посвящ. 70-летнему юбилею д. филос. н., проф. А.А. Мамалуя*. (Т. 1–2). Т. 1. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.

137.Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. Київ: НІСД.

138.Субтельний, О. (1991). *Україна. Історія*. Київ: Либідь.

139.*Україна-2015: національна стратегія розвитку*. Київ: Укр. форум громад.-політ. об'єднання.

140.Український процесінговий центр. (2017). *Безготівкові платежі набирають обертів у II кварталі 2017 року*. Відновлено з <https://upc.ua/ua/news-ua/1534.htm>.

141.Українській інститут національної пам'яті. (2017). *Декомунізація* Відновлено з <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.

142.Уэбстер, Ф. (2004). *Теории индустриального общества*. Москва: Аспект Пресс.

143.Фрейд, З. (1910). *О психоанализе. Пять лекций. Лекция 1*. Відновлено з <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1151.html>.

144.Фрейд, З. Печаль и меланхолия. *Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа*. (с. 211–231). Санкт-Петербург: Алетейя.

145.Шкодовский, Ю. М., Лаврентьев, И. Н., Лейбфрейд, А. Ю., Полякова, Ю. Ю. (2002). *Харьков вчера, сегодня, завтра*. Харьков: Фолио.

146.Хобсбаум, Э. (1998). *Наци и национализм после 1780 года*. Санкт-Петербург: Алетейя.

147.Центр Разумкова. (2016). *Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості*. Відновлено з www.razumkov.org.ua/upload/Identiy-2016.pdf.

148.Центр Разумкова. (2016). *Релігія, церква, суспільство і держава: два роки після Майдану (інформаційні матеріали)*. Відновлено з http://www.razumkov.org.ua/upload/Religiya_200516_AH.compressed.pdf.

- 149.Цимбалістий, Б. (1974). *Проблема ідентичності: Україна чи Америка*. Чікаго: Укр. Публіцист.-Наук. Ін-т.
- 150.Шевченко, І. (2001). *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів: Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.
- 151.Шестакова, К. Ю. (2005). *Етнічна ідентифікація на українському пограниччі*. (Автореф. дис. канд. соціолог. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- 152.Шлемкевич, М. (1956). *Галичанство (Фрагменти)*. Відновлено з <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/shlemkev.htm>.
- 153.Шпорлюк, Р. (2013). *Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща*. Київ : Дух і Літера.
- 154.Щербаківський, В. (1980). *Орнаментация української хати*. Рим: Вид. «Богословії», 1980.
- 155.Wikipedia. (2017). *Список самых высоких православных храмов и колоколен*. Відновлено з https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_самых_высоких_православных_храмов_и_колоколен/.
- 156.*Як народжувався перший комп'ютер*. Відновлено з <http://ua.uacomputing.com/stories/mesm/>.
- 157.Ярмиш, А. Н., Посохов, С. И. & Эпштейн, А. И. (Ред.) (2004). *История города Харькова XX ст.* Харьков: Фолио, Золотые страницы.
- 158.Astrid Erill Ansgar Nunning. (Eds.). (2008). *A Companion to Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. WBEG.
- 159.Lee, D. (2017). *Facebook uncovers 'Russian-funded' misinformation campaign*. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/technology-41182519>.
- 160.Nixton, P. G. & Koutrakou, V. N. (2007). *E-governement in Europe. Re-booting the state*. London –New York.
- 161.*Publicadministration.un.org*. (2017). Retired from: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine>.
- 162.Speedtest global index. (2017). *Ranking mobile and fixed broadband speeds from around the world on a monthly basis*. Retired from <http://www.speedtest.net/global-index>.
- 163.StatCounterGlobalStats. (2017). *Social Media Stats in Ukraine — August 2017*. Retired from <http://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/ukraine/#monthly-201607-201707>.
- 164.The Economist. (2013). *The rise of the sharing economy*. Retrieved from <http://www.economist.com/news/leaders/21573104-internet-everything-hire-rise-sharing-economy>.

165. Van Gorp, H. & Mussarra-Schroeder, U. (Eds.). (1997). *Genres as Repositories of Cultural Memory*. Leiden.